

ÂŞIK SÜMMÂNÎ'DE AŞKIN METAFİZİĞİ

Cengiz GÜNDOĞDU *

Abstract

The Metaphysics of Love in Asik Summani

This study provides an account of life of Asik Summani of Erzurum, who lived in Anatolia in the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century with a fame exceeding the borders of Anatolia. His style and his place in the poetic tradition are identified, and his verses depicting the search for divine love are analyzed from a Sufi perspective.

Keywords: Asik Summani, *asik* literature, *bâdeli asik* tradition.

Özet

Bu çalışmada XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile XX. yüzyılın başlarında Anadolu'da yaşayan ve ünü Anadolu dışına yayılan Erzurumlu Âşık Sümmânî'nin hayatı anlatılmış, âşık tarzı şiir geleneğindeki yeri tespit edilmiş, şiirlerinden hareketle beşerî aşktan ilâhî aşka yönelişi ifade eden terennümleri, tasavvufî perspektiften değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Âşık Sümmânî, âşık edebiyatı, bâdeli âşık geleneği.

Giriş

Âşıklar, bir milletin duyan kulağı, gören gözü, konuşan dili, hislenen ve hissedilen yüreğidirler. Bir yerde âşığın, bireyin de ötesinde yansıttığı birikimleri ile, toplumun aynası olduğu söylenebilir. Anadolu'nun bağrından çıkan, XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile XX. yüzyılın başlarında yaşayan Âşık Sümmânî, bireysel ve toplumsal acı, sevinç ya da sorunlara ayna olan bir halk âşığı, inanç ve düşüncelerini dilden tele, telden gönüllere ustalıkla aktaran bir tefekkür adamıdır. Yazdığı şiirleriyle hem Türk Halk Edebiyatı hem de "bâdeli âşık" olması ve şiirlerini saz eşliğinde söylemesi hasebiyle Âşık Edebiyatında önemli bir yere sahiptir. Şiirleri, aynı zamanda dinî-ahlâkî temalar yanında İlâhî aşka yönelik terennümleri de içerdiğinden dolayı Tasavvuf Edebiyatı mahsulleri arasında değerlendirilebilir.

Yaşadığı dönemde ünü Anadolu dışına kadar yayılan Sümmânî'nin hayatı ile ilgili bilgiler maalesef yok denecek kadar azdır. Hakkında yapılan müstakil birkaç çalışmada verilen bilgiler de genellikle rivayetlere dayanmaktadır. Biz de çalışmamızda hem bu eserlerden hem de az da olsa şiirlerinde yer alan ifadelerden hareketle hakkında bilgi vermeye çalışacağız.

* Yrd. Doç. Dr., Atatürk Ü. İlahiyat Fak. Tasavvuf Bilim Dalı, e-posta: cengizg@atauni.edu.tr

Görüşleri hakkında yapacağımız değerlendirmeler ise, şiirlerinden seçmiş olduğumuz metinlerin ifade ettikleri anlamlar üzerinden olacaktır. Yani değerlendirme yaparken kastımız gerçekten onun bir Hak âşığı olup olmadığını ortaya koymak ve bir niyet sorgulaması yapmak değil, tasavvufî neş'eye yönelik terennümlerini tespit ederek onlar üzerinden yorum yapmak olacaktır.

Âşık Sümmânî'nin hayatını ve şiirlerini incelemeye geçmeden önce kısaca mensubu bulunduğu Türk halk kültürünün bir ürünü olan âşık edebiyatına değinerek onun duygu ve düşünce yapısını oluşturan geleneği tanımaya çalışalım.

1. Âşık Tarzı Şiir Geleneği

Başlangıçtan günümüze söyleyeni belli olan ya da olmayan, konuşma diliyle oluşturulmuş, halkın duygu, düşünce, duyuş ve evreni kavrayışını yansıtan sözlü ve yazılı kültür ürünlerinin tümünü içine alan edebiyata Halk Edebiyatı denir¹. Edebî eserler, yaşayan bir kültür topluluğunun kendilerine özgü ortak dünya görüşüne ve değerler sistemine göre şekillenir. Dolayısıyla her edebî gelenek, belli bir kültür birikimi, dünya görüşü ve inanç sisteminin, sanatçılar tarafından özümseyip kendi özel bakış açılarıyla yorumlanmasıyla özgün anlamlara kavuşur.

Âşık edebiyatı da bireysel bir edebiyat olduğu kadar bir gelenek edebiyatıdır. Âşık hayat tarzı ve edebiyatı XV. yüzyıldan çok evvel başlamış olup, halk edebiyatı gibi millî bir kaynağa ve köklü bir geleneğe dayanmaktadır².

Ozan-baksı veya destân geleneği diye adlandırabileceğimiz bu İslâmiyet öncesi Türk halk edebiyatı geleneği, Anadolu'da İslâmiyet'in kültür potasında mayalanarak Osmanlı kültür ve üslubu içinde şekillenmiş, yeni bir hayat anlayışı ve zevkine cevap verecek biçim ve öz kazanmıştır. Türk kültürü yeni bir kültürel kimlik kazanınca millî öze bağlı, epik şiirler yazan ozanın yerini, İslâmî öze bağlı lirik şiirler yazan³ ve "Âşık" diye anılan yeni bir sanatkâr tipine; Ozan-baksı veya destân geleneği de yerini "Âşık Edebiyatı" olarak adlandırılan geleneğe bırakmıştır⁴.

Öcal Oğuz'a göre; XVI. yüzyıla gelinceye kadar âşık edebiyatının güçlü

1 Suat Batur, *Türk Halk Edebiyatı*, İstanbul 1998, s. 13.

2 Nurettin Albayrak, "Âşık", *DİA*, c. III, s. 547; Abdurrahman Güzel, *Dinî-Tasavvufî Türk Edebiyatı*, Akçağ Yay., İstanbul 2004, s. 46.

3 İlhan Başgöz, "Karcaoğlan mı, Pir Sultan Abdal mı Halkın Dilinden Konuşuyor, Halk mı Onların Dilinden Konuşuyor", *Milliyet Sanat Dergisi*, sayı: 216, İstanbul 1977, s. 253.

4 Umay Günay, *Türkiye'de Âşık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüyâ Motifi*, Akçağ Yay., Ankara 1993, s. 20; Güzel, *Dinî-Tasavvufî Türk Edebiyatı*, s. 46.

isimlerine tesadüf edilememesinin asıl sebebi bu edebiyatın İslâmî kültür çevresindeki teşekkülünü tamamlamamış olmasında aranmalıdır. Kaldı ki XVI. Yüzyıl, âşıklık geleneğinin İslâmî kültür çevresinde teşekkülünü tamamladığı bir yüzyıl da değildir; şehir çevresinde yetişen birkaç sima hariç tutulursa, bu yüzyılın âşıklarının yüzü daha çok "ozanlık geleneği"ne dönüktür. Ancak bu geçiş yüzyılından sonra âşıklar kendilerine İslâmî kültür çevresinde sağlam bir yer bulabilmişlerdir⁵.

Âşıkların birçoğu, aslında, köklü bir dini eğitim alamamışlardır. Ancak şiirlerinde İslâmî motiflere, inanç esaslarına, ibâdetlere ve ahlakî konulara sıkça değinmişlerdir⁶. Özellikle âşık edebiyatında en belirgin ve etkili anlatım şüphesiz bu değerlerin tasavvufî neş'e ile işlenmesinde görülmüştür. Tasavvuf, insanı mutlak hakikatlerle yüzleştirecek kâinattaki umûmî ahengin derin sınırlarını ruhlarla duyurma amacı güttüğü için, bu düşünce biçiminin şâirane tahayyüller için önemli bir kaynak teşkil edeceği açıktır⁷. Neticede XVI. yüzyıla kadar toplumsal sorunları, halkın duygu ve düşünce dünyasını, bağlamaları (kopuzları) eşliğinde dile getiren âşıklar, bu tarz şiir söyleme geleneğini XVI. yüzyıldan sonra da devam ettirmişler ve ilerleyen süreçte halk arasında yayılan tasavvuf akımlarının da etkisiyle, âşıkların şiirlerinde tasavvuf çeşnişi daha sık görülmeye başlamıştır. Hatta Âşığın soyut ve ulaşılmaz sevgili tipiyle bir mistiğe bağlanması da bu dönemden sonra olmuştur⁸.

Âşıkların hepsi dinî-tasavvufî tarzda şiirler yazmasalar da, tasavvufun âşıklara ve divân şâirlerine etkisi onları ortak bir dünya görüşünde birleştirmiştir. Bu nedenle âşıklık anlayışları, rintlilik düşünceleri, ölüm ve hayat karşısındaki tavırları benzeşir⁹.

Türk Âşık Edebiyatının kökleri her ne kadar İslâmiyet öncesi dönemlere dayanırsa da Yunus Emre ile âşıklık geleneğini başlatmak bir gelenek hâlini almış ve Osmanlı Devleti'nin gelişme yıllarında kervan yolları üzerindeki şehir ve kasabalarda tasavvuf hamuru ile yoğrulmuş Türkçe'nin zengin ifade malzemesini kullanabilen pek çok âşık yetişmiştir.¹⁰ Bu âşıklar arasında ilâhî aşka

5 M. Öcal Oğuz, "Azerbaycan ve Türkiye sahasında Âşık Edebiyatının XVI. Yüzyılına Dair", *İpek Yolu Uluslar Arası Halk Edebiyatı Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 1995, ss. 424-425. Ayrıca bk. Dilaver Düzgün, "Âşık Edebiyatı", *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*, Ed: M. Öcal Oğuz, Grafiker Yay., Ankara 2004, s. 170

6 Erman Artun, "Karacaoğlan Şiirinin Kültür Kaynakları", *Anayurttan Atayurda Türk Dünyası*, yıl: 3, c.II, sayı 7, Ankara 1995, s. 65; Günay, "Âşık Tarzı Edebiyat Hakkında Düşünceler", s. 102.

7 Bilal Kemikli, *Dost İlinden Gelen Ses*, Kitabevi Yay., İstanbul 2004, ss. 7-8.

8 Günay, "Âşık Tarzı Edebiyat Hakkında Düşünceler", ss. 101-104.

9 Artun, "Karacaoğlan Şiirinin Kültür Kaynakları", s. 65.

10 Hayrettin Rayman, *Âşık Sümmânî*, Ankara 1997, s. 6.

yönelik terennümleri dile getirenler olduğu gibi, bazen yalnızca halkı eğlendirme, halkın sesini şairlerinde duyurma işlevini üstlenenler de olmuştur¹¹.

XIX. yüzyılda bu gelenek çerçevesinde çok güçlü âşıklar yetişmiş ve bunlar, geleneğin sağladığı birikimi son noktaya taşımışlardır. Bu yüzyılda “Âşık tarzı” adı altında eser veren halk şâirleri arasında Şem’î, Şenlik, Tâhirî, Bayburtlu Celâlî, Bayburtlu Zihnî, Ceyhûnî, Dadaloğlu, Deli Boran, Dertlî, Erzurumlu Emrah, Gedâî, Kâmilî, Kusûrî, Meslekî, Minhâcî, Muhibbî, Ruhsatî, Serdarî, Seyrânî, Surûrî, Sümmânî, gibi şahsiyetler yer almaktadır¹². Bu şahsiyetlerin şöhretlerine uygun olarak, haklarında, birçoğu monografik olmak üzere, pek çok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmaların değerlendirilmesi sonucu görülmüştür ki âşık edebiyatı, rüyâ marifetiyle, sade kişilikten sanatkâr kişiliğe geçme, âşık meclisleri usul ve erkânı, usta çırak ilişkisi etrafında yaşatılan gelenekler, klasik şiire yaklaşma, okur yazarlık oranındaki artış, eserlerin cönk ve mecmualara kaydedilişi, âşıkların bir bölümünün divân şâirlerinininkilere benzer şekilde divân tertip etmeleri, önceki yüzyıllarda olduğu gibi destân söyleme formunun devam etmesi gibi özellikler bakımından önceki yüzyıllara nazaran bariz bir ilerleme kaydetmiştir.¹³

İslâm düşüncesini taşıyan mistik kurumlardan da beslenen âşıklık geleneği, XIX. yüzyıldan itibaren, bu kurumların işlevini yürütememesinden dolayı, zayıflamış¹⁴, Batıya yönelişle birlikte, edebî tür ve zevkin değişmesi, gazete, roman, tiyatro gibi ürünlerin yayılması, toplumda halk şâirlerinin görev ve fonksiyonlarının azalmasına sebep olmuştur. Ama yine de âşık edebiyatına yönelen değişik meslekten kişiler bu geleneği sürdürmeye çalışmış, kahveler, meydanlar âşıkların boy ölçüştükleri yerler olmuştur. Bu şâirler tarafından Yemen, Mısır, Kafkasya, Kırım savaşları, toplumsal felaketler, dini kahramanların hikâyeleri, destân şeklinde anlatılmış ve halk tarafından büyük ilgi görmüştür¹⁵. Bu görevi yerine getirenlerden biri de Âşık Sümmânî’dir.

2. Bâdeli Âşık Geleneği

Âşık tarzı şiirde, âşığın olağanüstü güçlerle donatılması, onu sanata hazırlayan “dolu içme” törenlerini ihtiva eden ve âşık edebiyatının mistik tarafını oluşturan

11 Başgöz, “Karcaoğlan mı, Pir Sultan Abdal mı ..”, s. 254.

12 Düzgün, “Âşık Edebiyatı”, s. 178 vd.

13 M. Öcal Oğuz, “Azerbaycan ve Türkiye Sahasında Âşık Edebiyatının 19.yüzyılı”, *Perteve Naili Boratov’a Armağan*, haz.: Metin Turan, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1998, s. 426.

14 M. Fuad Köprülü, *Türk Saz Şâirleri*, Ankara 1962, ss. 29-30.

15 Rayman, *age*, ss. 8-9.

ran "bâdeli âşık" geleneği önemli bir yer tutmaktadır¹⁶. Zira âşıklar âşıklığa başlamayı ya da yetişip usta âşık olmayı, geleneksel bir unsur olarak gördükleri iki önemli yol olan usta yanında yetişme ya da rüyâda "âşıklar meclisi" kurmuş 'pîr' elinden aşk bâdesi içerek "bâdeli âşık" olmaya bağlarlar.

Türk halk edebiyatında ve hikâyelerinde sıkça karşımıza çıkmakta olan ve çok eskilere kadar giden "rüyâda pîr elinden bâde içme", âşık edebiyatında bir gelenek icabı olup¹⁷. Duygusal bir yapıya sahip ve rûhunda şâirlik olan bazı kimseler bâde içmeyi âşıklık için önemli bir ihtiyaç olarak görürler¹⁸.

Bir âşık adayını âşıklığa hazırlayan çeşitli faktörler söz konusudur. Çocukluk ve ilk gençlik yıllarında bir kıza âşık olma, klasik halk hikâyelerini veya hikâyeleşmiş âşık biyografilerini okuma, âşıkların bulunduğu bir ailede veya geleneğin canlı olarak yaşatıldığı bir çevrede yetişme, gurbet hayatı, yoksulluk gibi nedenlerle içinde düğümlemiş duyguları açığa vurmak isteyen ve kendisinde şâirlik yeteneği bulunan kişilerde bu mesleğe yönelme, sıklıkla karşılaşılan bir durumdur¹⁹.

Geleneğe göre, âşık adayı bu etkiler altında sıkıntılı bir durumda iken kutsal sayılan bir yerde uykuya dalmakta ve Hızır, gayb erenleri ve Hz. Ali, Hacı Bektâş Veli gibi din ulusu makâmında pîrler rüyâsına girip ona bâde içirmektedirler. Bu kutsal kişilerin çeşitlilik göstermelerine rağmen, genel kabule göre, ilham kaynakları ilâhîdir²⁰ ve rüyâdaki rolleri hep aynı olup, başka kültürlerde tek tek ortaya çıkan unsurlar rüyâ motifinde birbirinin içine girmiş olarak bir arada yaşatılmaktadır.

Âşıklara rüyâda sunulan tasların içindeki sıvıya "âşk dolusu" veya "bâde" de denir. Aslında "bâde", halkbiliminde sembolik bir anlam taşımakta olup, şerbet, su gibi içilecek bir sıvı olduğu gibi hurma, elma, nar, ekme, üzüm, şeker, boncuk, at, saz, kitap veya yazılı bir kağıt parçası gibi maddî şeyler de olabilir.

Bâdeli âşık geleneğinde bâde, "Er dolusu" ve "Pîr dolusu" olmak üzere iki türdür: "Er dolusu" için âşıklar kahraman, yiğit ve gözüpek kişi olur, sevdiği için ölümle göğüs göğüse gelirler. Maceraları kahramanlıklarla doludur. Rivayete göre Koroğlu, Dadaloğlu böyle "er dolusu" içmiş âşıklardandır. "Pîr dolusu" için âşıklarsa cefalar çeker, sevdalara düşer, sevgilisinin arkasından yanar

16 Başgöz, "Karcaoğlan mı, Pîr Sultan Abdal mı ..", s. 252.

17 M. Fuad Köprülü, "Türk Edebiyatının Menşei", *Edebiyat Araştırmaları I*, Ötüken Yay., İstanbul 1989, s. 57.

18 Albayrak, "Âşık", s. 548.

19 Dilaver, "Âşık Edebiyatı", s. 191

20 Köprülü, agm, s. 57.

tutuşurlar. Bunlar kahraman değildir, vefâkâr ve fedâkâr âşıklardır. Ercişli Emrah, Âşık Kerem, Âşık Şenlik ve Âşık Sümmanî, bunlardandır²¹.

Âşıkların geleneksel kabullerine göre rüyâda bâde içme olayı şu şekilde gerçekleşir: “Uykuda Pîr (kudret gülü) dedikleri kolunu uzatır, iki türlü bâdeden hangisini verecekse; bir, iki, üç... sıra ile verir. Bu bâdelerden birincisi; “Kendi bir, adı bin aşkına”, ikincisi; “Pîrlere aşkına”, üçüncüsü de; “sevdiği kız aşkına”dır. Pîr kolunu kaldırır ve altından bir kızın yüzünü gösterir, adını ve memleketini söyler. Pîr elinden içilen bâde veya yenilen bir gıda maddesi ile âşık, Tanrı'nın lütfu ile bu dilbere âşık olur. Pîr âşığı böylece “Çark-ı çember”inden geçirerek aşk, vefâ ve fedakârlık işlerinde imtihan ettikten sonra kaybolur. Bundan sonra “serencam” başlar²². Âşık adayı, bâdeyi içtikten sonra vücudunu bir ateş sarar. Düşer bayılır, Bu durum üç günden kırk güne kadar devam eder. Âşık ancak ehl-i dil (gönül ehli) bir kişinin sazının tellerine dokunmasıyla kendine gelir. Ya da kendi kendine uyanır ama bakışları, hâli, tavrı değişmiştir. Sazı eline alır, kendine verilen mahlûsla irticalen şiirler söylemeye başlar.”²³

Gerek âşk hikâyelerinde gerekse bâdeli âşıkların âşıklığa başlama olaylarında sık sık sözü edilen uykuda bâde içme, İslâmî gelenekte rüyâda dinî ve sosyal bilgiler alınabileceğine dair kabullere benzer biçimde yorumlanmıştır. Bu anlayışa sahip olanlar arasında Peygamberlerin dahi rüyâlarında telkinle eğitildikleri inancı yaygındır. Rivayete göre; Hz. Peygamber Mîraç olayını anlatırken; “... sonra bana bir kap içerisinde şarap, bir kapta süt, bir kapta bal getirildi. Ben sütü alınca Cebrail dedi ki; ‘Bu senin ve ümmetinin üzerinde bulunduğunuz fitrattır.’” ifadesini kullanmıştır²⁴.

Âşık geleneğinde de “bal” aşka, “süt” sevgiye işaret eder ve âşıklar bunların bedende bir değişiklik, bir canlanış ve kuvvet sağlayacağına, böylece manevî bir değişim geçireceklerine inanırlar. Bundan dolayı, âşıklık geleneğinde tamamlayıcı unsur olarak gördükleri bu vâsıtaları kullanarak âşıklığın gerektirdiği tüm özellikleri edinmenin yollarını ararlar. Âşık edebiyatındaki rüyâ motifinin temel esprisi, sâde kişilikten sanatkâr kişiliğe geçiş ve âşıklığa başlangıç ve hareket sağlayan unsur olarak kabul edilmiştir²⁵.

21 Ensar Aslan, *Çıldırılı Âşık Şenlik, Hayatı Şiirleri Karşılaşmaları Hikâyeleri*, (2.bs.), Diyarbakır 1992, ss. 27-28.

22 Murat Uraz, “Halk Edebiyatında Bâde”, *Türk Folklor Araştırmaları*, c.I, sayı: 1, s. 4.; Albayrak, “Âşık”, ss. 548-549.

23 Uraz, “Halk Edebiyatında Bâde İçme”, s. 3.

24 Fıtratla ilgili hadisler ve değerlendirmeleri için bk. Selçuk Coşkun, *Bir Eğitimi Olarak Hz. Peygamber'in İnsan Anlayışı*, EKEV Yay., Erzurum 1996, s. 229 vd.

25 Bk. Düzgün, “Âşık Edebiyatı”, s. 193.

Rüyâlar uykuda gelen ve gelecek adına mesajlar sunan tablolardan ibarettir. Bu tablolar bazen açık bir şekilde bazen de sembollerle belirir. Gerek açık gerekse sembollerle beliren rüyâlar tam ve mutlak mânâda kaynak olmamakla birlikte özellikle gayb bilgisine dair bazı şeylerin sezilmesine vasıta olabilir²⁶. Bu ise bir yoğunlaşma, arınma, insıbâğ (rengine boyanma, özümseme) ve şuûr altına hükmedebilme ile mümkün olur. Sûfiler de, manevî yükselişte rüyâyı bir ölçü ve değerlendirme aracı olarak görürler.

Bu açıdan baktığımızda âşıkların rüyâda bâde içerek elde ettiklerini söyledikleri kazanımlarda tasavvufî geleneğe ait öğelerin yer almasını, “âşık” terimi ile yetinmeyip bunun yanına bir de “Hak âşığı” terimini getirme çabasından kaynaklanmış olabileceği söylenebilir²⁷. Çünkü geleneğe göre rüyâda pîr elinden bâde içen kişi bir sevgiliye âşık olmanın yanında, Tanrı aşkına ulaşmak için gerekli bilgi, erkân ve usulleri, kendisine toplum içinde müstesna bir yer sağlayacak saz şâiri olmak için gerekli bütün hünerleri ve bilgileri de kazanmaktadır²⁸. Sonuçta aday bâde içip sevgili veya sevgilinin resmi ile karşılaşmakla maddî ve beşerî aşktan manevî ve rûhânî aşk derecesine yükseleceğini, sâde kişilikten sanatkâr kişiliğe ve kâmil insan mertebesine ulaşacağını düşünmektedir. Bu inanç, sırf halk inancı değildir. Bâdeli âşık da bunu böyle bilir, sazıyla, sözüyle etrafına böyle anlatır.²⁹

Fakat âşık edebiyatı içinde “rüyâ” ve “bâde” motifleri, birtakım efsane, rivayet ve hikâyelerin etkisiyle, abartılı yönleriyle sunulmuş, bu sunulmuş biçimi, âşıkların hayatı ile ilgili olarak gerçek olanla olmayan noktasında birtakım karışıklıklara da neden olmuştur. Halk hikâyelerinde idealize edilerek hayâlî âlemin gerçeği biçiminde sunulan rüyâ ve bâde olgusu, bazı araştırmacılar tarafından âşıkların gerçek hayatının bir parçası olarak görülmüş ve bu şekilde sunulmuştur³⁰.

Düzgün, Şamanlığa giriş merasimlerinde de yukarıda belirtilen aşamalara benzer pratiklerin uygulandığından hareketle, rüyâ motifinin kaynağının Şaman geleneğine kadar uzandığını söyler. Ona göre Anadolu’ya yerleşen Türkler kabul ettikleri yeni dinin etkisiyle bu motifi mistik düşünceler etrafında yeniden biçimlendirmişlerdir. Yani, âşıklık geleneğinin beslendiği ozan-baksı geleneği ile tasavvuf düşüncesi, değişen ve gelişen şartlar altında daha da so-

26 Talat Sakallı, *Rüyâ ve Hadis Rivayeti*, Isparta 1994, s. 34.

27 Oğuz, “Azerbaycan ve Türkiye sahasında Âşık Edebiyatının XVI. Yüzyılına Dair”, s. 424.

28 Günay, *Türkiye’de Âşık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüyâ Motifi*, ss. 90-91.

29 Bk. Günay, *age*, s. 178; M. Adil Özder, *Doğu İllerimizde Âşık Karşılaşmaları*, Bursa 1965, s. 7; *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, İstanbul ts., c. I, s. 281; Orhan Şaik Gökyay, “Rüyâlar Üzerine”, *II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, Ankara 1982, c.IV, s. 205.

30 Düzgün, “Âşık edebiyatı”, s. 191.

mutlaşarak “rüyâ-bâde-pir” üçlüsü halinde karşımıza çıkmıştır. Halk arasında önceki dönemlere ait âşıkların kutsallık vasfına sahip oldukları için bu ruhsal değişim ve gelişim sürecini gerçekten yaşadıklarına inanılır. Oysa klasik halk hikâyeleri ve hikâyeleşmiş âşık biyografileri dışında, hayatları hakkında ayrıntılı bilgilere sahip olduğumuz hiçbir âşığın yaşamöyküsünde böyle bir olaya rastlanmamıştır. Bu olay tümüyle halk hikâyelerinin kurgusal gerçeğidir. Âşıkların hayatında rüyâ olgusu elbette vardır. Her insan gibi, şüphesiz âşık adayları da çeşitli faktörlerin etkisiyle rüyâ görürler. Rüyâda bir sevgili ile karşılaşabilirler. Ruhânî bir kişiden nasihat dinleyebilirler. Hatta gerek sözlü gelenek yoluyla, gerek yazılı eserlerden okudukları, bilinçaltında günlerce muhafaza ettikleri biçimiyle bu, idealize edilmiş rüyânın bazı unsurlarını görebilirler. Uyanıklarında da bu rüyânın etkisinde kalabilirler. Bunun ötesinde anlatılanlar, hikâye, efsâne, rivayet kabilinden aktarmalardır³¹.

Âşığın geleneğe uygun bir şekilde yetişmesi ve kendini tanıtmaya için bâde içme ve doğuştan sahip olunan şâirlik kudreti yeterli değildir. Olgun bir âşıkta mûsikî, şiir ve hikâye anlatmak kabiliyetlerinin bir arada bulunması icap ettiği için âşıklık geleneğinde önemli bir yeri olan uzun bir çıraklık eğitimi de gereklidir. Bundan dolayı âşıklar genellikle bir usta âşığın yanında yetişirler. Ondan hem usta deyişlerini hem de sanatın icrâsına ilişkin yol ve yöntemleri öğrenirler³². İşte Sümmânî de, âşık kişiliğinin oluşmasında bâde içme, doğuştan şâirlik yeteneği ve usta âşıklardan ders alma gibi, geleneksel âşıklık yolunun bu üç unsuruna da sahip olmuş bir âşıktır.

Sümmânî'nin duygu ve düşünce dünyasını oluşturan amilleri ve âşık edebiyatındaki yerini kısaca tespitten sonra, şimdi onun hayatının safahatını görmeye çalışalım.

3. Âşık Sümmânî'nin Hayatı, Âşık Kişiliği ve Kişiliğini Şekillendiren Neş'e

Sümmânî toplumun dertleriyle dertlenen, sevinçleriyle sevinen ve toplumun hissiyatını saz eşliğinde şiirleriyle dile getiren bâdeli bir halk âşığıdır. Savaşların ve felaketlerin yaşandığı bir dönemin çocuğu olarak yetişmiş, sancılı bir atmosferde hayatını sürdürmüştür. Osmanlının yıkılış dönemiyle birlikte ortaya çıkan çeşitli alanlardaki sıkıntılar, balkan savaşları ve birinci dünya savaşının açtığı yaralar hep onun dönemine rastlamaktadır. Bu nedenle onun şiirinin başlıca temasını; aşk, tabiat, gurbet, ayrılık, memleket sevgisi, yoksulluk, sosyal hâdiseler ve dinî-tasavvufî öğeler oluşturur. Hayatının safahatını incelediği-

31 Düzgün, “Âşık edebiyatı”, s. 192.

32 Albayrak, “Âşık”, s. 548.

mizde onun bu bağlamdaki terennümlerinin alt yapısını da tespit imkânına kavuşmuş olacağız.

a. Sümmânî'nin Hayatı

Sümmânî'nin şiirlerinde doğum tarihi, doğum yeri, ismi ve mahlasıyla ilgili olarak üzerinde fikir yürütmemize yarayan bazı verilere sahibiz. Şiirlerinde geçen “*Tarih seksen dokuz on bir yaşımnda*” (1289-11=1861) ve “*Bin ikiyüz yetmiş yedide geldim*” (1277/1860) şeklindeki sözlü gelenekle ulaşan farklı rivayetler onun doğum tarihi hakkında farklı görüşlerin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Muhtemelen Kamerî takvim farklılığından da olsa gerek, bu tarihler, 1860 ile 1862 arasında değişmektedir³³. Sümmânî bir müstezatında doğum yeri, ismi ve mahlasını şöyle gösterir:

*Ƙazâ-i Narman'dır bize dünyalık mekân
Tenhâya dîkên
Bunca müddet geçirdiğim Samikâle'dir
Ƙal'a ibâredir
Sabâvetim Hüseyin'dir mahlasım Sümmân
Pederim Hasan
Tevellüdüm sekşen yedi andan sonradır
Meslek şuarâdır³⁴*

Bu ifadelerle göre Sümmânî'nin doğum yeri Erzurum'un Narman ilçesinin Samikale köyü'dür. Asıl adı Hüseyin'dir. Sümmânî ise mahlasıdır³⁵. Âşıkların çoğunda olduğu gibi Hüseyin de halk arasında adıyla değil mahlasıyla anılmış-

33 Hikmet Dizdaroğlu, “Sümmani'ye Dair I”, *Türk Folkloru Araştırmaları*, sayı: 9, Nisan 1950, ss. 149-150; Haşim Nezihî Okay, *Âşık Sümmânî*, İstanbul 1934, s. 6; Nesib Yağmurdereli, *Sümmânî, Hayatı Şiirleri*, İstanbul 1939, s. 23; Mehmet Kardeş, *Meşhur Saz Şâiri Âşık Sümmânî*, İstanbul 1963, s. XVII; Saim Sakaoğlu, *Büyük Türk Klasikleri*, İstanbul 1989, c.XI, ss. 260-261; Refik Ahmed Sevengil, *Çağımızın Halk Şairleri*, İstanbul 1869, ss. 14-15; Pertev Naili Boratay-Halil Vedat Fıratlı, *İzahlı Halk Şiiri Antolojisi*, Ankara, 1943, ss. 186-187; Rayman, *Âşık Sümmânî*, ss. 37-39; Nurettin Albayrak, *Sümmânî*, Timaş Yay., İstanbul 2001, ss. 24-26; Abdulkadir Erkal, *Narmanlı Âşık Sümmânî*, Erdem Yay., İstanbul 1998, ss. 19-21.

34 Çalışmamızda kullandığımız Sümmânî'ya ait olan şiirler Abdulkadir Erkal'ın *Narmanlı Âşık Sümmânî* adlı eserinden alınmıştır.

35 Mahlas, şâirlerin yazdıkları şiirlerde asıl adlarının yerine kullandıkları takma ada denir. Halk edebiyatında mahlas geleneğe bağlı uygulanan bir kuraldır. Bundan dolayı Âşık edebiyatı temsilcileri, mutlaka şiirlerinde kullandıkları bir isme sahiptirler. Mahlas olarak adlandırılan bu ikinci/takma isim, çeşitli yollarla edinilir. Bunlardan en yaygını âşık adayına ustası tarafından mahlas verilmesidir. Halk hikâyelerindeki kompleks rüyâ motifinin etkisiyle rüyâda gördüğü ulu kişi tarafından mahlas verildiğini iddia eden âşıklar da vardır. Bazı âşıklar da mahlaslarını kendileri seçerler. Bu seçimde aşığın kişiliği, mesleği, yaşadığı bölge veya içinde bulunduğu ruhsal durum etkili olmaktadır. Aşığın şiirinde mahlasını anması, gelenek temsilcileri ve halk arasında “tapşırma” olarak adlandırılmaktadır. Düzgün, “Âşık edebiyatı”, s. 193.

tır. “Sümmânî” mahlası, muhtemelen (s-m-m-) kökünün sıfat-ı müşebbehesi olan ve sağır, sert, sağlam, dayanıklı, iri kaya anlamına gelen “esamm” kelimesinin³⁶ çoğulu “sümmân”ın sonuna nisbet “y”si eklenerek Sümmânî şekline dönüşmüştür. Kelimenin “sağlam, dayanıklı” gibi manaları dikkate alınarak Sümmânî mahlasının yaşadığı sürece çektiği sıkıntıları, tahammül edilmez acıları çağrıştıran bir anlamda kullanılmış olabileceğini söyleyebiliriz. Bunu biz-zat Sümmânî de böyle söylemektedir:

*Benim mahlasım Sümmânî bî-çâre
Açıldı sinemde bin türlü yâre
Ervâh-ı ezeldê bu bahıtım kıare
Dertlilere bu gözlerim tam geldi.*

Babası Kafkaslar’dan Anadolu’ya göç etmiş Kasımoğulları’ndan Hasan isminde bir zattır. Köyünde çobanlıkla geçimini sağlamakta olan Hasan Efendi’nin fakir bir hayat sürdürdüğü söylenmektedir. Buna rağmen o, köylülerin sevip saydığı birisidir³⁷.

Sümmânî’nin çocukluk dönemine, özellikle de tahsil hayatına dair fazla bilgiye sahip değiliz. Şiirlerinde de bu duruma ışık tutacak yeterli malzeme bulunmamaktadır. Halkın anlattıklarına göre o her hangi bir eğitim almamış ümmî bir kişidir. Ona çocukluk döneminde gerekli temel dinî ve ahlâkî bilgileri öğreten babasıdır.

Bayburtlu Celâlî’ye³⁸ yazdığı şiirindeki; “*Hazret-i Kur’ân’ı tilâvet ettik / Hamdolsun erişti hidayetimiz*” şeklindeki ifadelerinden onun Kur’ân-ı Kerîm’i okumayı öğrendiğini anlıyoruz. Aynı şiirin devamında yer alan dörtlükteki;

*Gördüm Molla Câmî açıldı eser
İlme müştâk olan gezer mi serser
Mevlâm gufrânını kılsın müyesser
Budur gece gündüz münâcâtımız*

İfadeleriyle dînî ilimleri tahsilde bir alet olan Arapçayı öğrenmeye iştiaklı olduğunu söyleyerek, Cenâb-ı Hakk’dan bu konuda kendisine lütuf ve ihsanda bulunmasını temenni etmektedir. Bu arada Sümmânî;

*Üstadım hocadır himmeti hazır
Muhabbet bahsinde misli la nazîr
Bu ledün ilmindedir olmuştur vezir
Himmetle açıldı zekâvetimiz*

İfadeleriyle de kimi kastettiğini çıkaramadığımız, ledün ilmine mazhar olmuş

36 İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, nşr. ‘Ali Şîrî, Beyrut, 1408/1988, c.V, s. 410.

37 Yağmurdereli, *age*, s. 26; Rayman, *age*, s. 39; Erkal, *age*, s. 21.

38 Bk. Cemal Kurnaz, Mustafa Tatçı, *Aşk Çağlayanı Bayburtlu Celâlî*, Reyhan Yay., Ankara 1998.

hocasının himmetiyle anlama ve kavrama kabiliyetinin açıldığını söyler. O tahsil görmemesine rağmen ilme olan iştiağını ve ilimle elde edilecek değerleri şiirlerinde sıkça dile getirir:

*İlmi âr eyleme ey cânım gardaş
İlmi âr eyleyen berhudâr olmaz
Gece gündüz sarfet ilme amelin
İlimden ziyâde güzel kâr olmaz*

*İlimledir her şerefi insanın
Ne farkı var câhül ile hayvanın
İlimle kâim alan bulur imânın
İlim bir cennettir yeri nâr olmaz*

Sümmânî ileri seviyede dinî tahsil görmemesine rağmen, toplumun temel İslâmî değer yargıları ve anlayışlarına sahip birisidir. Şiirlerinde de dinî bilgi, duyarlılık ve hassasiyeti açıkça görülür. Nitekim Köyün birisinde bir Ramazan günü kendisinden saz çalmasını isteyenlere, köyün hocasının; "Bak hele bu aziz günde hoca getir kitabı bize vaaz et demezler de cehennemini nişânesi olan sazı dinlemek isteyip Sümmânî saz çal derler" diye çıkışınca, Sümmânî bu durumdan rahatsız olur ve şer'î bilgilerden yoksun olmadığını ihsas ettirmek için hocaya; "madem sazı sevmezsin o zaman sana sazsız bir semâî okuyacağım" der ve şunları okur³⁹:

*Zeminde kûr gönül tahtı gözetme burc-ı sarayı
Kaçınıcı bâbda âlimsin bilirsün ilm-i imlâyı
Nühî kâfeste mahpus etmiş ârifler dâr-ı dünyayı
Hemen bir sen mi bilirsün hocam şer'at-ı garrâyı
Bizi halk eyleyen Hallâk bilir a'lâyı ednâyı*

Sümmânî;

*Sümmânî geziyor dünyâyı tefîş
Sanma ki ülkeye düştü bir baykuş
Hem mollâyım hem âşığım hem dervîş
On iki ilimden dersim var benim⁴⁰*

tarzındaki ifadeleriyle ise kanaatimize göre belli bir tahsil görerek molla olduğu-

39 Erkal, *age*, s. 49.

40 Eskiden medreselerde geleneksel olarak oniki ilim (İlm-i İsna Aşer) öğretilirdi. Bunların içinde Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kelâm, Tasavvuf gibi İslâmî ilimler, tarih, coğrafya, matematik gibi fenni konular, Arap ve Fars dilleri, felsefe, mantık, içtimaiyât, astronomi(felekiyât), matematik ve bediiyât dediğimiz güzel sanatlar gibi ilimler yer alırdı. Bu ilimlerin tahsili, usûl ve âdâbına göre üstadlarından ve kaynaklarından öğrenmek, metin ve şerhleri ezberlemek, kaideleri bellek ve hafızaya almakla mümkün olurdu. Bu on iki ilimi bitirenler "âlim-i kül" mertebesine ulaşmış sayılır ve kendilerine icazet (diploma) verilirdi. Sümmânî de şiirinde bu ilimleri kastettiği düşünülebilir.

nu değil, bâdeli âşık olarak gördüğü rüyâ ile elde ettiğini söylediği kazanımlara vurgu yapmaktadır. Öyle anlaşılıyor ki o, molla, âşık ve dervîş olmayı bu yolla elde ettiğini (veya elde edilebileceğini) ifade etmektedir.

Sümmânî'nin hayatıyla ilgili halk arasında en çok bilinen ve anlatılan husus, bizzat kendinin de içinde yoğrulduğu geleneğin etkisiyle, şairlerinde dilendirdiği, rüyâda pîr elinden bâde içmesi olayıdır. Diyebiliriz ki, onu diğer âşıklar arasında ayrıcalıklı ve kalıcı kılan da bu bâde içme olgusudur. Çünkü Sümmânî'nin hayatı ve şairleri bu olayla birlikte renklenmekte ve yukarıda "bâdeli âşık" geleneğinden bahsederken ifade ettiğimiz gibi, o da rüyâ yoluyla bir kıza (Gülperi) âşık olma, irticalen şair söyleme yeteneği, ilmî ve ledünnî bilgiye sahip olma, mahlas alma gibi bazı özellikleri elde etmektedir.

Sümmânî'nin rüyâda pîr elinden bâde içme örgüsü ile yukarıda da değindiğimiz diğer bazı âşıkların yaşadığı geleneksel örgü birbiriyle tamamen paralellik göstermektedir. Hatta Bardızlı Âşık Nihânî ile karşılaşmalarında Nihânî'nin anlattığı rüyâ ile Sümmânî'nin anlattıkları birebir örtüşmektedir. Tek fark Sümmânî'nin rüyâda gördüğü kızın isminin "Gülperi", Nihânî'ninkinin ise "Mehrûbân" olmasıdır. Bundan dolayı söz konusu olayın detayına girmeyerek sadece bu hususu anlattığı şairlerinden bir kısmını vererek yetineceğiz. Sümmânî,

*Tarih sekşen dokuz on bir yaşımda
Cem oldu başıma iş birer birer
On sekiz yıl sürdü yârin peşinde
Akıttım gözümde yaş birer birer*

Dörtlüğünde ifade ettiğine göre bu olay onbir yaşlarında iken vuku bulmuştur. Rüyâda yaşadıklarını ise şöyle anlatır:

*Uyandım gafletten oldum perişan
Bir nur doğdu oldu âlem ürişân
Selâm verdi bana üç hûb dervîşân
Lisânları bir hoş, sedâsın tek tek*

*Lisânları bir hoş, eder niyâzı
Onlar da okurlar harf ile sarfı
Dediler vakîttir kılak namâzı
Cem olup aldılar abdestin tek tek*

*Vardım sâf sâf olup durmuş divâna
Ben de el bağlayıp geçtim bir yana
Meylîmi bağladım ganî Sübhân'a
O güzel Allah'ı gözler gözlerim*

*Aldılar abdesti, uyandım hâbdan
Aşımız yapılmış hâk ü turâbdan
Üç harf okuttular yeşil yaprağtan
Okudum harfini noktasın tek tek*

*Okudum harfini zihnim bulandı
Baktım çar etrafta kadeh dolandı
O yârin aşkıyla gönlümüz yandı
Nüş ettim pirlerin bâdesin tek tek*

*İçtim âşk bâdesin gördüm rengini
Tam on sekiz yıl sürdürdüm cengini
Yâr yüzünde gördüm siyah bengini
Düştüm en sonunda bu hâle tek tek*

*Düzemedim dostlar ben bu elfâzı
Yüreğimi yakıtı ol peri kıızı
Kara gördüm artık kış ile yazı
Felek de attı sillesini tek tek*

*Dediler Sümmânî gel çekme elem
Âdemi çürütür dert ile verem
Seninçin kavuşmak dünyada harâm
Felek kalem çalmış hep böyle tek tek*

Aslında Sümmânî'nin bu rüyâ motifiyle anlatmaya çalıştığı kanaatimize göre manevî yükseliş için basamak olacak değerlerin sembolik dil ile ifadesidir. *Meylimi bağladım ganî Sübhân'a / O güzel Allah'ı gözler gözlerim derken muhtemelen buna vurgu yapmaktadır. Nitekim;*

*Mürşiddir mürîdi merdâne eden
Sevadadır yiğidi pervâne eden
Ey efendim beni dîvâne eden
Erenler verdiği şarâb değil mi?*

Dörtlülüğünde de dile getirdiği, kendisini divâne eden "şarâb"ın içilmesiyle elde edilen kazanımları - edebî ve tasavvufî metinlerde kullanıldığı şekliyle değerlendirilecek olursak⁴¹ - ilâhî mârifet ve hakikatler, mevhibeler, mânevî hâllerin

41 Lugatta, içilecek şey, içki, mey, bade, anlamına gelen şarâb (Şemseddîn Sâmî, *Kâmû-i Türkî*, Dersaadet, 1317/1899, s. 772), edebî ve tasavvufî metinlerde, sarhoşluk veren ve içilmesi haram olan içki anlamında değil de, sevgiden kaynaklanan zevkin sonucu olarak ortaya çıkan coşkun aşk hallerini ifade bağlamında kullanılmıştır. Coşkun aşk halleri (galebât-ı aşk)ki, sahibini, kınanmayı gerektirecek hâl ve hareketlerin içine sokar. Böylece kişi aşkta sadakat imtihanından geçer. Sûfiler bu bakımdan içmeden sarhoş olanlardır, diye tanımlanır. (Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Değişimleri Sözlüğü*, Rehber Yay., Ankara 1997, ss. 659-660.

âşık lisanıyla ifadesi olarak değerlendirebiliriz.

*Sümmânî'yem ben de Haqq'a varmışam
Kırklar meclisinden hisse kapmışam
Eğer Kâbe ise bende bulmuşam
Muhammet mi'râcı çıkar o burca*

Tarzındaki şiiriyle de bu manevî seyre değindiğini düşünebiliriz. Bu seyr aslında Muhammedî ahlâk, Muhammedî irfân, ilâhî aşk ve marifetin elde edilmesi kısaca insan-ı kâmil oluşa dâir bir seyirdir. Bu hususla ilgili aşağıda değerlendirmeler yapacağımızdan şimdilik bu kadarı ile yetinip tekrar konumuza dönelim.

Sümmânî bâde içime olayından sonra sıra gecelerine katılıp, şiirler söyler. Bu meclislerde söylediği şiirler, dinleyenleri hayrete düşürür. Neticede onun bâdeli âşık olduğu halk tarafından da kabul görmüş olur⁴².

Sümmânî bâde içme olayından sonra şiirler söylemekte, ancak henüz saz çalmasını bilmemektedir. Babası ile birlikte Erzurum'a giderek âşıklar çevresine katılır. Âşık kahvelerinde ve meclislerinde âşıklık geleneğini ve saz çalmayı öğrenir. Sümmânî'nin birçok âşıktan etkilenmesine karşın, yetişmesinde dönemin ünlü aşığı Erbâbî'nin⁴³ önemli katkısı vardır. Onun asıl saz hocasının da Erbâbî olduğu söylenir. Erbâbî'den âşıklığın inceliklerini öğrendikten sonra bilgi ve görgüsünü artırmış, âşık fasıllarına ve atışmalarına bizzat katılmıştır⁴⁴. Artık o âşık geleneğinin tamamlayıcı unsurlarından biri olan ustadan ders alma işini de tamamlamıştır.

Sümmânî, sonraki yıllarda âşıklığına ve irfanına ilişkin çok şeyler duyduğu Âşık Şenlik'i görmek için Kars'a gitmiş ve onunla karşılaşmıştır. Günler süren atışmalardan sonra birbirlerini etkilemiş ve çok iyi arkadaş olmuşlar. Hatta rivayete göre Şenlik'in annesi Sümmânî'yi gömleğinin altından geçirip evlat edinmiştir⁴⁵. Daha sonraki dönemlerde yurt içinde gittiği yerlerde Sezaî,

Uludağ, *age*, s. 444).

42 Sümmânî'nin "Badeli âşık" olmasıyla ilgili rivayetler için bk. Murat Uraz, *Âşık Sümmânî ile Gülperi Hikâyesi*, İstanbul 1981, s. 4 vd.; Rayman, *age*, s. 13 vd.; Erkal, *age*, s. 22 vd.

43 Erbâbî, H.1220/M.1805 yılında Erzurum'un Karaz (Kahramanlar) köyünde doğmuştur. Genç yaşlarda Kadiri dergâhlarından birine devam etmiş ve Erbâbî mahlası bu dergâhta şeyhi tarafından kendisine verilmiştir. Aruz ve hece veznini kullanan Erbâbî'nin aruzla yazdığı şiirler bir divân halinde toplanmıştır. Erbâbî, yaşadığı dönemlerde şehrin edebî ve bedîî hayatında büyük rol oynamış ve 1885 tarihinde Erzurum'da vefat etmiştir. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *Erzurum Şâirleri*, İstanbul 1927, ss. 81-85; Hasan Ali Kasır, *Erzurum Şâirleri*, Erzurum Kitaplığı, İstanbul 1999, ss. 94-95.

44 Rayman, *age*, s. 40; Yağmurdereli, *age*, s. 28.

45 Aslan, *Çıldırli Âşık Şenlik Hayatı, Şiirleri ve Hikâyeleri*, ss. 99-100; Dilaver Düzgün, "Çıldırli Âşık Şenlik İle Narmanlı Âşık Sümmânî'nin Karşılaşmaları", *Milli Folklor*, c. VI, yıl: 12, sayı: 48, Kış 2000, s. 26.

Nihânî, Mâhirî, Zülâlî, Huzûrî, Mazlûmî, İkrârî, Kenzî, Kelâmî, İzânî ve kendi ustası Erbâbî ile atışmalar yapmıştır⁴⁶. Neticede Sümmânî'nin karşı karşıya geldiği kişiler, yaşadığı olaylar, bulunduğu meclisler, düşünce ve anlayışını genişletmiş, tecrübesi ona olgun ve halk arasında ârif kavramı ile ifade edilen bir şahsiyet kazanmasını sağlamıştır.

Sümmânî yurt içindeki yaptığı gezileriyle âşıklık bilgi ve görgüsünü artırmaya devam eder. Yıllar böyle geçer... Rüyâda görerek âşık olduğu ve adına şiiirler düzdüğü Gülperî'yi dünya gözüyle görmek ister. Hayat şartları ve ulaşmak zor olsa da bunu denemekte kararlıdır. Bu kararlılığını şiiirlerine şöyle yansıtmıştır:

*Sevdiğim bir güzel kalem kaç ammâ
Edalı cilveli ser nakkaş ammâ
Güzelin sefâsı, nâmu hoş ama
Evvelce uğruna çalışmak lâzım*

*Sümmânî bu hâli gördü rüyâda
Ne bilsin dil ile ede ifade
Ona erişilmez gider piyade
Binip aşk atına ulaşmak lâzım*

Sümmânî bu duygular içinde hazırlıklara başlar. Köyünden ayrılırken “düşüptür” redifli bir koşma söyler:

*Ey efendim derdim kime söyleyim
Günden güne cân figâna düşüptür
Kalmışım hayrette ya ben nideyim
Gece gündüz el-amâna düşüptür*

Koşmanın devam eden kıtalarında: “İmdi yolum Ardahan'a düşüptür”, “Senin yolun Gürcistan'a düşüptür”, “Ordan yolum Küfristân'a⁴⁷ düşüptür”, “Önümüze çıktı Belh u Buhâra⁴⁸”, “Derler yolun bir Türkmân⁴⁹a düşüptür”, “İmdi yolum Bedehşân'a⁵⁰ düşüptür” gibi gideceği güzergâhı çizmiştir.

Sümmânî'nin bu koşmayı henüz yola çıkarken söylediğine bakılırsa, koşmada bahsettiği yerler, gitmeyi düşündüğü veya tasarladığı yerlerdir. Yani bu yerler bizzat gidip gördüğü değil belki rüyâsında hayâline düşen yerlerdir.

46 Abdulkadir Erkal, “Sümmânî'nin Âşık Edebiyatına Olan Etkisi”, *Narman Sosyal Kültür Sanat Dergisi*, sayı: 1, 1999, ss. 38-44; Sümmânî'nin yaptığı âşık karşılaşmalarıyla ilgili geniş bilgi için bk. Dilaver Düzgün, “Âşık Sümmânî'nin Karşılaşmaları”, *Beyazdoğu*, sayı: 3, Erzurum 2005, s. 51 vd.

47 Afganistan'da bir bölgenin adıdır. Diğer adı Nuristân'dır.

48 Türkmenistan

49 Muhtemelen Kerkük.

50 Afganistan'ın bir bölgesi.

Fakat halk arasındaki inanişaya göre o Kafkasya'yı, Tiflis'i, İrân'ı, Mezenderân'ı, Afganistân'ı Hindistan'ı, Turan'ı gezmiştir⁵¹. Şiirlerinde bizzat kendisi Batum, Kırım⁵² ve İrân'ı gezip gördüğüne dair ifadeler kullanmaktadır.

Sümmânî sevgilisini bulma adına yaptığı gezilerden eli boş dönmüştür. Artık Gülperi'ye kavuşma hususunda ümidi kalmamıştır. İçinde ona kavuşamamanın hüznü ve elemi ile;

*Ben o yâri sevdim o ettiğe naz
Kaç yıldır bu yolda eyledim niyâz
Bilmem ara yerde nedir itirâz
Ya ben onu görmeden mi gideyim?*

dese de artık başka bir hâle bürünmenin zamanının geldiğini hissederek kendini muhâsebe etmeye başlar:

*Ham hayâl şem'ine nice bin yandın
Sana yaramayan işe inandın
Rezâlet rengine girdin boyandın
Hâl ehlin rengine boyan, elverir*

b. Âşık Kişiliği

Saza ve deyiş söylemeye küçük yaşta başlayan Sümmânî'nin deyişlerinin oldukça güzel ve edebî değerini olduğu söylenebilir. Deyişlerini kendisine has bir üslupla, özel bir tavırla, çalıp söylemiştir. Bu çalıp söyleyiş biçimi, yöresinde ezgi karakterini taşıyan mükemmel bir yapıya sahip olup, Halk müziğinde "Sümmânî ağzı" adıyla bilinmekte ve icra edilmektedir. Tasavvuf, aşk, çile, yalnızlık, gurbet, vatan gibi çok değişik konularda şiirler söyleyen Sümmânî, halk edebiyatı nazım şekillerinin hemen hepsini kullanmıştır⁵³. Divân edebiyatı nazım şekillerinden gazel, murabba, müstezad, muhammes türlerinde de şiirleri de vardır. Çoğunlukla hece veznini kullanan Sümmânî, hem aruz vezni de kullanmıştır.⁵⁴ Kuvvetli bir hafıza ve kıvrak bir zekâyâ sahip olduğu anlaşılan ve akıcı, sade üslûbu, güçlü ifadeleri, az kelimeyle çok şey anlatma becerisiyle Halk Edebiyatında kendisine önemli bir yer edinen Sümmânî'nin izinden yü-

51 Erkal, *Narmanlı Âşık Sümmâni, Hayatı ve Eserleri*, s. 34.

52 Burada gördüğü Hansarây hakkında uzunca bir destân da yazmıştır. "Vardım Kırım ülkesine divân-ı Hansarây'ım / Gönlüümü müşerref etti seyrân-ı Hansarây'ım" diye başlayan bu destânında anlattıkları Kırım'a gittiğini ve Hansarây'ı gördüğünü ortaya koymaktadır. Her ne kadar anlattıkları bu saray ve çevresiyle uyumlu gözükmesine de bunu onun şâirâne üslûpla anlatımına hamletmek gerekir.

53 Sebahattin Bulut, "Narmanlı Âşık Sümmâni", *Erzurumda İz Bırakanlar*, Kültür Yay., İstanbul 1995, s. 118.

54 Bk. Erkal, *agm*, s. 42; Kasır, *Erzurum Şairleri*, ss. 148-149.

rüyen sayısız âşık vardır⁵⁵.

Sümmânî yetiştiği dönemde olduğu gibi kendinden sonra da yakın çevresinden başlayarak Doğu Anadolu, hatta Anadolu'nun diğer bölgeleri ile Azerbaycan sahasında kendisinden söz ettirmiş bir âşıktır. Halk kültürünü iyi bilmesinden, insanlara daima doğruyu, güzeli, iyiyi telkin etmesinden ötürü "Sümmanî Baba" adıyla anılmıştır. Bunu bizzat kendisi de mütevazı bir üslûbla şöyle dile getirmektedir:

*Adımız söylenir Sümmânî Baba
Bu ad bana buhitân olur kırkaram*

Âşık toplantılarında âşıklarla karşılaşmalar yapan Sümmanî, söz söyleme üstünlüğünün yanı sıra, daima tevazu ve olgunluk göstermiştir. Tasavvufta çokça yaygın olan nefsinin hâk etme, yani kendini küçük görme, nefsin emirlerine karşı gelme onun şiirlerinde sıkça yer alır. Mahlasını kullanırken "biçare Sümmânî", "gedâ Sümmânî", "kul Sümmânî" gibi ifadelerle yer vermesi de bunu göstermektedir.

*Adam var dercetmiş kalem, Kur'an'ı
Adam var keşfeder her bir buhitânı
Her bir hâlden bi-haberdir Sümmânî
Sazı ile üç beş koşmayı bilir.*

*Çünkü Hak'a yarar âşık değilim
İrfân meclisine lâıyk değilim
Uykü basmış beni ayık değilim
Birden âhîr zamân olur kırkaram*

Sümmânî şiirlerinde sıkça insanları hem hakikat erbâbı olmaya davet etmekte, hem de onları, toprak gibi, mütevazı, alçak gönüllü olmaya çağırmaktadır:

*Hakîkat bâbına gel bağla kendin
Azrâül destine verme kemendin
Âlemde hâk eyle öz kendi kendin
El sarraftır insan olan bellidir*

Maddî-manevî varlığıyla bağlandığı sevgili yolunda gurbet gurbet dolanan Sümmânî'nin bu çileli macerası yanında, şanlı, fakat tali'siz bir devlet ve muhteşem bir medeniyetin çöküşünün hicrânı ve bu durum karşısında çaresizlik içinde sızlanmalar da onun şiirinin önemli bir temasını teşkil eder:

55 Rayman, *Âşık Sümmânî*, s. 40; Erkal, *Narmanlı Âşık Sümmânî*, s. 22.

*Tersine mi döndü devrân biz için
Fırkatlı mâtemli zamâna kaldık
Bundan böyle âh u figân biz için
Hâinler elinden amâna kaldık*

*Her ne yana bakşam işler harâbât
Var mı dertten anlar sâhib-i Ferhât
Yetişin imdâda yıkıldı millet
Büsbütün ten mecrûh hicrâna kaldık*

*Yaralı sinemiz vatan derdinden
Gönül parça parça vatan derdinden
Sümmânî mecnûndur vatan derdinden
Onun için böyle figâne geldik*

Bu çaresizlik içindeki terennümlerine rağmen Sümmânî ümitsiz de değildir:

*Şükrolsun Tanrımın inâyetine
Ağarır tan yeri geçer fırtına
Ağlayanı vermez ayak altına
Birgün gelir yine yücer şânımız*

c. Sümmânî'nin Âşık Kişiliğini Şekillendiren Neş'e: Tasavvuf

Eski şâirlerin ve âşıkların pek çoğu dinî ilimlerde belli birikime sahip idiler. Bunların çoğu medrese ve tekkelerde eğitim almış, dolayısıyla zâhirî ve bâtinî ilimlerde söz söyleme konumuna da yükselmiş kimselerdi. Ayrıca âşıklar, içinde yaşadıkları toplumun temel İslâmî değer yargıları ve anlayışlarına göre de belli birikimlere sahip idiler. Dolayısıyla Sümmânî'nin dinî ve ilmî yönden yetişmesinde, tasavvufî neş'eyi elde etmesinde Erzurum ve yöresi âşıklarının, özellikle de sık sık sohbetlerine katıldığı Erzurum'un ünlü âlimlerinin etkisi olduğunu söyleyebiliriz.

Tasavvufî gelenekte bir kimse âlim, fazıl ve kâmil de olsa rûh dünyasını aydınlatacak bir kâmil mürşide ihtiyaç duyar. Bu ihtiyacı giderme ve bu yolda sağlıklı bir yürüyüş için ilk adım tâlibin kendisini Allah'dan alıkoyacak ilgi ve alakalardan kurtularak samimi bir şekilde O'na yönelmesidir. Sümmânî bu hususu şu sözleriyle dile getirir:

*Bir adam başına mürşid olunmaz
Varıp bir kâmile danışmayınca
Candan geçmeyince cânân bulunmaz
Gönül her eşyâya karşımayınca*

Ömrü hibe ettim kıyl ile kâla
 Kâl ile erer mi insan kemâla
 Vardır iştiyâkım bir muhkem dala
 Yapışmadan müddetimi doldurma

Tasavvuf safâ, vefâ ve Hz. Peygamber'in ahlâkıyla ahlâklanmaktır. Ahlâklanmak için sülûka, sülûk için de ârif ve kâmil bir mürşide ihtiyaç vardır. Sümmânî de kâmil bir mürşide baş vurma, tarîkat kulpuna yapışarak Hak dîvânına bir yâverle ulaşma iştiyakındadır:

Sümmânî'yem görmedim hiçbir sefâ
 Her sefâ dalına konmuş bir cefâ
 Her ne istedimse yokdurur vefâ
 Tarîkat kulpuna yapışmayınca

Var mı Sümmân gibi meyl-i âvâre
 Âheste âheste varır o yere
 Evvelâ desturlu bir yâver ara
 Yâversiz çıkılmaz şâh dîvânına

Sümmânî, kemâl ehline gönülden bağlılığı kurtuluş vesilesi olarak görmekte ve şunları söylemektedir:

Döner mi kavlınden sıdık-ı sâdıklar
 Gidenler dostuna dosdoğru gider
 Mürşid-i kâmile hizmet edenler
 Huzûr-ı dîvâna sâdıkan gider

Kâmiller sevmeyenler kendi pâyesin
 Onlar kaldırmışlar dünyâ riyâsin
 Kimse bilmez hiç kimsenin mayasın
 Onla kalkıp, düşüp, konuşmayınca

Sümmânî'nin kişiliğinin oluşmasında, iç dünyasının şekillenmesinde en büyük katkıyı sağlayan ve ondaki tasavvufî neş'eye kaynaklık eden iki gönül sultanı, kendi tabiriyle yâveri vardır. Bunlardan biri Nakşibendî, Kadirî ve Halvetî tarikatlarından icazetli olan, Narman'lı Şeyh İbrahim Ethem Erzurumî (Ethem Baba)⁵⁶, diğeri ise Horasan'ın Sanamer Köyü'nden Rifâî tarîkatı şeyhi

56 Bu zat icâzetnâmesinde Şeyh İbrahim Ethem Erzurumî, halk arasında ise Ethem Baba olarak bilinir. 1836 yılında Erzurum'da dünya'ya gelmiştir. Babası Afganistan'dan göç ederek Erzurum'a yerleşmiş olan Şeyh Muhammed Nesibî'dir. Sivas'a gidip Halvetî Şeyhlerinden Şemseddîn-i Sûzî'ye intisab etmiş ve ondan hilafet alarak halkı irşat etmek üzere yine Narman'a gönderilmiştir. Mezar taşındaki; "Tarıkımız Nakşibendî, mesleğimiz Halvetî, edebimiz Kadirîdir. Biz Muhammed ümmeti oniki tarîkatta vardır Şeyhimizin hidmeti" ibaresinden anlaşıldığına göre o, Nakşibendî ve Kadirî tarikatlarından da icâzet almıştır. Aralarında halk arasında çok tanınan Avnî mahlasıyla Abdullah Hoca ve Molla Recep'inde bulunduğu çok

Hacı Ahmet Baba'dır⁵⁷. Sümmânî'nin bu zatlarla yakın münasebetleri olduğu düşünüldüğünde onun Kadirî, Nakşî, Halvetî ve Rifaî tarikatlerinin neş'esinden haberdar olduğunu söyleyebiliriz.

Ethem Baba ile ilişkilerine dair fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak halkın ve torunlarının anlattıklarına göre Sümmânî Narman'da Ethem Baba'nın dergâhına gider, sohbetlere iştirak eder, zikirlerine katılmış. Hatta bir gün tekkeye geldiğinde Ethem Baba'yı coşmuş bir halde zikir yaparken görmüş, bunun üzerine onu bir bülbüle benzeterek şu şiiri söylemiştir:

*Bir gün vardım dost başına
Ne hoş öter kuşun bülbül
Açmış gülleri müzeyyen
Ya nedir telaşın bülbül*

*Bülbülün ne fikri vardır
Dâim hamd ü şükri vardır
Dört bin isme zikri vardır
El zanneder kuşun bülbül*

*Bülbül ne hayâl hâbında
Nüşi var aşkın âbında
Dâim sen rızâ bâbında
Sümmân olsun eşin bülbül*

Şiirlerinden anlaşıldığına göre Sümmânî'nin tasavvufî neş'eyi aldığı asıl şahsiyet, Sanamerli Hacı Ahmet Baba'dır. Torunu Hüseyin Sümmânîoğlu'nun belirttiğine göre Sümmânî bu zattan tarikat dersi de almış ve dervişler halkasına katılmıştır. Sanamerli Hacı Ahmet Baba'ya intisap edip etmediği hakkında kesin bir şey söylemek mümkün gözükmesine de ondan feyz aldığını bizzat kendisi şiirlerinde dillendirmektedir:

sayıda mürid yetiştirmiştir. (<http://www.narman.com/ethembaba.htm>. 13.10.2007).

- 57 Hacı Ahmet Baba 1792 yılında Van'da dünyaya gelmiştir. Babası dönemin büyük Şeyhlerinden Seyyid Yûsuf-ı Nâilî'dir. Elde mevcut silsilenâmesine göre soyu Seyyid Ahmed er-Rifâî vasıtasıyla Hz. Hüseyin'e ulaşır. Küçük yaşlarda kendisini ilme adayın Ahmed Baba kısa zamanda hem ilmî sahada, hem de tasavvuf sahasında hatırı sayılır bir kişilik kazanmıştır. Manevî işaret olarak gördüğü bir rüyâ üzerine sıkça seyahat etmiştir. İlk seyahatini İstanbul'a yapmıştır. İstanbul'da kaldığı süre zarfında müteaddit defa Hicaz'a yaya olarak gidip gelmiştir. Daha sonra, Narman'a gelmiş ve ardından bir tayin ile Sanamer'e yerleşmiş, burada Rifâî dergâhını inşa ederek hizmetini sürdürmüştür. II. Abdülhamit ile de görüşen ve 93 harbine iştirak eden Hacı Ahmed Baba, 120 yaşında Hakk'ın rahmetine kavuşmuştur. Cenazesi vasiyeti üzerine Sanamer Köyü'ndeki evine defnedilmiştir. Ölümünden sonra yerine, Seyyid Yakup Baba ve Seyyid Hacı Mevlüt Baba postnişîn olmuştur. (www.rifailer.org/mevludbaba.htm 13.10.2007; Sebahattin Bulut, "Sanamerli Hacı Ahmed Baba", *Erzurum'da İz Bırakanlar*, Kültür Yay., İstanbul 1995, s. 106).

*Ma'den-i Âl-i Âbâdır, erkânı Hacı Baba'nın
Elçisi bad-ı sabadır, mihmânı Hacı Baba'nın*

*Bütün mü'minler gülüdür, feyzi ile bağ tüllüdür
Er bağının bülbülüdür, gülşeni Hacı Baba'nın*

*Cümle uşşâğın gülüdür, Tür-i Sînâ sümbülüdür
Kâpında za'îf kûludur Sümmânî Hacı Baba'nın.*

*Tâ ezelden lebbeyk kelâmı söyledi lisânımız
Cemâlîne müşerref etsin halk eden Yezdânımız*

*Es-Seyyidü'l-Ahmed-i Bedevî'dir sultanımız
Bezmi-tarîkat içinde dervîşân derler bize*

Sümmânî, tasavvufî neş'esine kaynaklık eden zatın Sanamerli Hacı Ahmet Baba olduğunu, yine onu tavsif ettiği bir diğer şiirinde şöyle dile getirmektedir:

*Bâb-ı âlişândır ârif-i billâh
Hâkîkatten doğru râhı gösterir
Arz-ı matlûbâtı pend-i bismillâh
Mânâsında vech-i mâhı gösterir*

*Mest ü hayrân etmiş ol bâd-ı sabâ
Ciğerin hûn etmiş ser âl-i âbâ
Hâkî Sanamerli er Hacı Baba
Himmatinden eyvallâhu gösterir*

*Râhda âlem açar ehiyâ gibi
Arzda dalga vurur deriyâ gibi
Sümmân'ın çeşminde tûtiyâ gibi
Aradığım nişangâhı gösterir*

Sümmânî'nin bu şiirde sözünü ettiği değerler göz önüne alınırsa, onun Hacı Ahmet Baba'ya itimad ve bağlılığı da ortaya çıkmış oluyor. Son mısra da belirttiği gibi Sümmânî aradığı nişangâhı Hacı Ahmet Baba sayesinde bulmuş olmaktadır. Sümmânî'nin duygu ve düşünce dünyasını aydınlatan, adab ve erkân sahibi olmasını sağlayan da bu şeyhin himmetidir:

*Mürşid-i kâmile eyledim hizmet
Bana kalsa cüz-i erkân bizde var
Erenler bâbından yetişse himmet
Gâhî zâhir, gâhî pünhân bizde var*

Sümmânî'nin çok sevdiği ve saygı duyduğu Hacı Ahmet Baba vefat ettiğinde yazdığı şu şiir yine ona bağlılığının derecesini ortaya koymaktadır:

*Hâk-i Sanamer'in mücevher bendi
Vâris-i ehlullâh uşşâkın kendî
Vatanı değiştî yok değil kendî
Beşerden göç etti rühen elvedâ*

*Severiz âşıklar Âl-i Âbâyı
Görürüz gözleriz vakt-i sabâyı
Posta vekîl etti Yakub Baba'yı,⁵⁸
Acaba dedi mi Sümmân elvedâ*

4. Sümmânî'nin Şiirlerinde Aşkın Metafizigi

Sümmânî'nin şiirleri bir bütün halinde incelendiğinde, orada tasavvufî motiflerin çokça işlendiğini görmek mümkündür. Bir yerde tasavvuf, birçok âşıkta da olduğu gibi Sümmânî'nin şiirlerine de şekil kazandıran, onlara derinlik katan renk tonu gibidir. Onda Allah'a tabiiyet, Peygamber ve sahabeye, ehl-i beyt'e bağlılık, evliyâya olan hürmeti görebileceğimiz gibi; İslâm'a ait bilgileri ve kıssaları, halkın içine düştüğü ahlâki çöküntüden üzüntü duyan, bununla da kalmayıp halkı doğruya, güzele iletmek isteyen haykırıları da görebiliriz. Onun halkın nabzını tutmuş olması, şiirlerinde din ve tasavvuf motiflerinin yaygın olmasını sağlayan önemli bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Tasavvufla ilgili terminolojiyi zaman zaman şiirlerine sokması Sümmânî'nin belli bir tasavvufî ve dînî kültür birikimine sahip olduğunun açık göstergesidir.

Mistik tecrübesiyle örtüşen şâirlik yeteneğini ve sûfî şahsiyetin vecd ve cezbeye dayalı deneyimini söze aktarırken bu başarısının ardında; ses ve söz tekrarları, kafiye ve redif kullanımının doğal sonucu olarak ahenkli bir söyleyiş biçiminin oluşturduğu ritmin etkisi açıkça görülür⁵⁹. Türk Halk Edebiyatı'nın tasavvufa dayanan bölümünü oluşturan Yunus Emre'nin şiirleri bir çok şâire ve anlayışa ilham kaynağı olduğu gibi Sümmânî'ye de ilham kaynağı olmuştur. Bu onun şiirinin ister fikir, ister şekil, isterse insan sevgisine ve aşka önem vermek yönünden Yunus Emre'ye benzemesi yönüyledir. Bu türde yazdığı şiirler için seçtiği kelimeler ve kullandığı ifadelerle bakıldığında, şâirin, derinlikli bir âşık kişiliğe sahip olduğu görülür. Özellikle koşmalarda dînî düşünceden kaynaklanan bir telkin, telkinin yanı sıra uyarı ve yol gösteren bir düşünce yoğun olarak kendisini hissettirir.

58 Yakup Baba, Seyyid Hacı Ahmed Baba'nın oğlu olup 93 Harbinde Horum ve Zivin tabyalarında Ruslar ile yapılan muharebelerde Yüzbaşı Cevat Bey'in birliğini takviye eden milis kuvvetlerinin reisi olarak 1915 tarihinde Sarıkamış'ta anından vurularak şehit olmuştur. Bk. Zeki Başar, *İçtimai Adetlerimiz ve İnançlarımız*, Erzurum 1972.

59 Bk. Rayman, *age*, s. 70.

Sümmânî insanlığa hitap eden, doğruyu, mutluluğun yolunu gösteren, her şeyden evvel

*Özüne sahip ol sevme yalanı
Sen ben'i tamir et verme talanı
Bilir misin seni senden alanı
Uğrama yurtıcı kırt pazarına*

*Çıkma doğru yoldan izen sahip ol
Ahdine sahip ol, sözen sahip ol
Kem bakma kımseye, gözen sahip ol
Edecek âzâlar şehâdet bize*

*Her belâya tahammül kıl şükreyle
Her nefesde Yaradani zikreyle
Her kelâmı derûnunda fikreyle
Açma mâlâyânî dil kapısını*

şeklindeki terennümleriyle bir bakıma insanı kurtuluşa çağıran mistik bir vaiz görünümünde olan bir halk âşığıdır. Fakat o sadece bir halk âşığı değil, aşağıda vereceğimiz örneklerde de görüleceği üzere, tasavvuf neş'esiyle yazdığı şiirleriyle bir Hakk âşığı görünümüne de bürünmüştür. Şimdi onun şiirlerinden hareketle beşerî ve manevî tecrübelerin birikimiyle dillendirdiği manevî yükseliş seyrini görmeye çalışalım.

a. Gariplikten Gurbete Doğru

Şiirin ve şâirlerin en önemli konularından biri de gariplik, garip kalma, garip düşme mânâsına olan yalnızlıktır. Tasavvuf dilinde gurbet, hakikate ulaşmak arzusu ile vatandan ayrılıştır. Sûfilere göre insanın aslî vatanı rûhlar âlemidir. İnsan buraya geçici olarak ve misâfereten gelmiştir. O bu âlemde gariptir, rûh daima aslî vatanı olan melekût ve ruhanîler âlemini özlemektedir.

Garip, gurbette bulunan, yâd ellerde olan, vatanından ayrı düşen; hâlinden anlamayan, duygu ve düşüncelerine yabancı kalan kimseler arasında bulunan kimsedir. Cahiller arasında âlim, fâsid ve fâsiklar arasında takvâ ve salâh ehli gariptir. Çok yüksek seviyede manevî ve rûhî hâller içinde bulunan ârifler hem bu dünyada hem o dünyada gariptirler. Zira hâllerinden kimse anlamaz. Ârifin sırren ve rûhen tek ve yalnız kalması gurbettir. Onun halk arasında halinden anlayan bir kimsesi yoktur⁶⁰.

Âşık edebiyatında yalnızlık bir ayrılığın, terk edilmişliğin, felekten kaynak-

60 Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yay., İstanbul 1991, s. 194.

lanan bir zulmün sonucu olarak dillendirilir ve çoğunlukla şâir bu kaderi yaşamak zorundadır⁶¹. Ayrılığın temeli ise “elest günü”ne dayanır. Bu durumda dünya, ezelde kader olarak yazılanın vuku bulduğu (kaza) bir duraktır. Bu durakta âşıkın nasibi de ezel günündeki durumuyla bağlantılı olarak bu dünyada görünürlük ve yaşanırılık kazanır. Bu durumda *Hüsn ü Aşk* yazarı Gâlib Dede'nin benzetmesiyle, dünyaya ait desenleri ve çizgileri olan kader kumaşlarını ruhlarımız arasında bölüştürülürken, âşık da, sevgi hissesi olarak terzilerin makas artığı kırpıntılar misali, paramparça olmuş bir kalb düşecektir⁶².

Duygusal bir yapıya sahip olan Sümmânî de edindiği yalnızlık tecrübelediğini ve çaresizliğini ilhamlarıyla birleştirerek zenginleştirmiş ve bunları şiirlerinde dillendirmiştir.

Âşık aşk hâletini, kendi üzerindeki te'sirlerini tavsif etmek sûretiyle bize anlatabilir⁶³. Sümmânî de öyle yapmıştır:

*Ne bilir Sümmânî feyiz, ihsânı
Sormazlar dostları maşuğun hani
Her kîmde var ise bu hâl nişânı
Açar bağırdaki taşı gösterir*

*Ervâh-ı ezelde levh ü kalemde
Bu benim bahitimi kara yazdılar
Gönül perîşandır devr-i âlemde
Bir günümü yüz bin zâra yazdılar*

Âşıklık geleneğinde çilesiz âşık olunamayacağına inanılır. Sümmânî'nin şiirlerini incelediğimizde onun fakr u zarûret içinde çileli bir hayat yaşadığını anlarız. Bu çile ve ızdırıp, onun şiirlerinde hemen ilk göze çarpan husustur. İşte onun bu bağlamdaki bazı terennümleri:

*Dünyalıktan hâlîm sorar bazısı
Bizde sim yerine emrâz bulunur
Böyle imiş alnımızın yazısı
Elimizde kırık bir saz bulunur*

*Delî gönül ister dağları aşsın
Dünyada ne kaldı gelmemiş başa
Benim gam yükümü yüklesen taşsın
Taş da dile gelir senden usandırm*

61 İskender Pala, “Şairin Yalnızlığı”, *Zaman Gazetesi Kültür Sanat Eki*, 09.03.2006

62 İskender Pala, “Aşk... Ezelde Bir Merhaba İdi; Hâlâ ki Odur”, *Kitâb-ı Aşk*, Alfa Yay., İstanbul, 2006, s. 80.

63 Mustafa Tahralı, “Ahmed Yesevî'nin Dîvân-ı Hikmet'inde Dinî-Tasavvufî Unsurlar”, *Kubbealtı Akademi Mecmûası*, yıl: 20, sayı: 1, Ocak 1991, s. 44.

Gönülde beliren aşk kıpırdanışları, Yaratıcı'nın bizi özlemekte ve çağır-
makta olduğuna delil sayılmıştır. İsteyen de istenilen de O'dur. Bu yüzdendir
ki, insanın, sonsuzlaşmak uğruna çıkardığı sesler ve iniltiiler temelde Yaratıcı
Kudret'in sesi olarak düşünölmüştür⁶⁴.

Sümmânî'nin kaderi sadece sevgilinin ayrılığını, hicrânını, hasretini çek-
mek, terk edilecek durumlara yahut ayıplanacak hâllere düşmesi değil, bizâtihi
sevilenlerin tamamının, elbirliği edip onu yalnız bırakması, ondan yüz çevir-
mesi, yani dostların vefasızlığıdır. Nitekim o, Pir Sultan Abdal ve Ruhsatî'nin
de dillendirdiği gibi, "En iyi dostundan sakın sen seni" diyerek iyi gün dostların-
dan şikâyetini sıkça dile getirir:

*Bir kâra gözüne görünmez kaçır
Yalandan âh edip kanlı yaş saçır
Fırsatını bulsa ipini çekir
En iyi dostundan sakın sen seni*

*Sümmânîyem bunu böyle söyledim
Soyunup eñnimi uryân eyledim
Başıma geldiği için söyledim
En iyi dostundan sakın sen seni*

Bu derece garipliğin bir benzerini Fuzulî'de de görürüz:

*Ne yanar kimse bana âteş-i dilden özge
Ne açar kimse kapım bâd-ı sabâdan gayrı*

Sümmânî, Fuzulî'nin bu terennümlerine de ortak olarak şunları söyler:

*Bulmadı şâdlığın irâdesini
Çekerim bu gamın ziyâdesini
Herkes dosta verdi ifadesini
Bizimkini rûziğâra yazdılar*

Ölüm ki insanların en uzak tanıdıklarını bile başına getirir ve mevtanın
başında son bir meclis kurdurtur; böylece ölene karşı son görev, dostluk görevi
yerine getirilir. Ama gelin görün ki, Sümmânî, bu yalnızlık duyguları içinde
öldükten sonra, arkasından bir ağlayanının olup olmayacağından da endişeli-
dir:

*Yol üstünde biten otlar
Kavim kardeş kaç yigitler
Her gelen bizi öğütler
Yoldaş der de ağılar m'ola*

Eskiler, "Her şey zıddıyla kâimdir" demişlerdir. Mademki her şey zıddıyla

64 Yaşar Nuri Öztürk, *Kur'ân-ı Kerîm ve Sünnete Göre Tasavvuf*, İFAV Yay., İstanbul 1989, s. 386.

kâimdir, o halde varlık da elbette yoklukla ölçülecektir. Şuhalde gerçek mutluluk için arada sırada kederlenmek, hayatın hasılatını toplamak adına zaman zaman azaba uğramak, zorluklara maruz kalmak gerekir⁶⁵. İşte Sümmânî'nin bu bağlamdaki terennümleri:

*Eldê ârif çoktur methetme ânu
Sendê o ahvâle boyanmak lâzım
Onlar ne vechile buldu cânânı
Cânânın cevrine dayanmak lâzım*

b. Rûhun Fazlalıklarını Yontmak: Zühd

Dünyaya olan hırs ve rağbetin zıddı anlamına gelen zühd⁶⁶, ahlâkî-tasavvufî bir kavram olarak; Allah'dan başka her şeyi gönülden çıkarmak, dünyaya O'nu unutturacak derecede bağlanmamak, değer vermemek, ne varlığa sevinmek, ne yokluğa üzülmek, Allah ile ganî, Allah ile Azîz olmak anlamlarına gelir⁶⁷. En geniş manasıyla zühd, insanın sonsuzluğuna yardımcı olmayan her şeyin terkidir⁶⁸.

Fânî varlıktan geçmeyince bakî olan gerçek varlığa erişmek muhaldir. Yunus'un; "Bunca varlık vâir iken gitmez gönül darlığı." dediği gibi varlığın çokluğu bâkî olana yolculuğu zorlaştırır, hatta imkânsız kılar. O zaman Eflatun'un, "Rûhumuzu bir kaya parçası gibi karşımıza almalı, onu kabalıklarından, fazlalıklarından yontmalıyız." dediği gibi, önce rûhun fazlalıklarını yontmalıdır⁶⁹.

Sümmânî de bâkî gerçekliğe ulaşmada en büyük engel olarak nefsin talebi olan dünyaya yönelişi görür ve şunları söyler:

*Takşimini her bir arzu paylaşmaz
Derdi olmayanın çeşmi aşılamaz
Bir gönüldê iki sevda eşleşmez
Birin kırıp biri dursa yahşidir*

Allah'a varmada insanlar için evrendeki her şey, bütün varlıklar ve olaylar, zaman ve mekân, hatta insanın kendi nefsi bile bir perde, bir engel olabilir. Bunun için de insanın sonsuzluğuna yardımcı olmayan bu şeyleri kalben terk etmesi gerekir:

65 İskender Pala, "Varlık-Yokluk", *Zaman Gazetesi*, 31.03.2006

66 İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, c. VI, s. 98.

67 Abdülkerîm el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, tahk. Abdülhalim Mahmûd-Mahmûd ibnû'ş-Şerîf, Beyrut, 1974, c.I, s. 326; H. Kamil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1994, s. 189.

68 Öztürk, *Kur'an-ı Kerîm ve Sünnete Göre Tasavvuf*, ss. 209, 213, 215.

69 İskender Pala, "Önce Ruhları Yontmalı", *Kitâb-ı Aşk*, Alfa Yay., İstanbul 2006

*Gulâmın Sümmânî nedir efkârı
Acep halledi mi Perverdîgâr'ı
Eğer bulam dersen vasl-ı dîdârı
Ondan gayrısından usanmak lâzım*

Çileli bir hayat yaşamasına rağmen Sümmânî'de maddî varlığa düşkünlük görülmez. O, daha çok iç dünyasının ve manevî âleminin inşası için arayış hâlinindedir:

*Nesine aldanam bu dar dünyanın
Dahi bundan böyle rahat mı kaldı
Tutalım payını vahdet hânenin
Başkasında dâd u lezzet mi kaldı*

*Aldanıp dünyâya uyma hevâya
Ömrün azîz tut da çıkar fezâya
Hulûs u pâk ile yalvar Hudâ'ya
Bu fânî dünyâdır bize yâr olmaz*

Sümmânî, Yunus'un;

*Mal sahibi mülk_sâhibi
Hani bunun ilk_sâhibi
Mal da yalan mülk te yalan
Var biraz da sen oyalan*

dediği gibi, dünyayı adeta bir nöbet yeri olarak görmekte ve şunları söylemektedir:

*Beyhûde geçirdim ömrümü hebâ
Gülmedim dünyâda sürmedim sefâ
Yükümü yükledim vardım sarrâfa
İçinde bir tane la'l bulamadım*

*Can kurban eyledim hazret-i Pîre
Gönümü kaptırdım başka hünere
Yüz bin çiçek cem eyledim bir yere
Yoğurdum içinde bal bulamadım*

Koşmada ifade edilen “bal” ve “la'l”⁷⁰ insanın dünya zenginliği içerisinde aradığı, onu mutlu edecek şeylerdir. Ama bu mutluluk için yeterli değildir. O, insanı mutlu edecek varlığı şu dizelerinde dile getirmiştir:

*Sümmânîyem göz yaşlarım yürüdü
Bu aşkın dumanı başım bürüdü
Hangi dala tutundumsa çürüdü
Şâh'im senden gayri dal bulamadım*

70 Kırmızı renkli, değerli bir süs taşı. (Mu'allim Nâcî, *Luğat-ı Nâcî*, İstanbul 1322/1904, s. 572).

Unutmamak lazım; kimliğimiz, onu yerleştirdiğimiz kabın şeklini ve rengini alır ve ruhlar incelmeden incelikleri asla göremez!..⁷¹ O halde hayatını sevgilisinden daha çok seven kişi aşk ve irfan davasına hiç kalkışmamalı⁷²:

*Evvelâ ahvâl-i Mansûr olmadan
Çekilesin bir berdâra yağma yok,
Candan geçip o cânânı bulmadan
Yâr olasın ol dildâra yağma yok.*

*Âşıklar ne tanır yâr u garını
Yâr bâbında bağla ihtiyârını
Evvelâ tamir et ten hüsârını
O yâr kona her hüsâra yağma yok.*

c. Rûhu Sultan Kılmak

İnsanda rûh ile nefis sürekli olarak birbirleriyle mücâdele hâlinededirler. Tasavvufun başlıca hedefi, nefisle ruh arasındaki bu mücâdeleyi, rûh lehine sonuçlandırmaktır. Çünkü nefis bütün bedeni ve hatta rûhu bile kontrolü altına alarak, bütün yeteneklerin ve zekânın kendisine hizmetini sağlar. Neticede canlıların en şerefli olarak yaratılan insan nefsin bu itişiyile, hayvanlardan daha aşağı bir seviyeye düşer. Bu durumda yapılması gereken, nefsi devamlı kontrol altında tutmak, rûhun hizmetine vermek, yüce Allah'ın çizdiği sınırlar içinde yaşayarak can ile birlikte Allah'a ubûdiyyet (kulluk) görevini yapmaktır.

Sümmânî de rûh ile nefsin mücadelesini anlattığı "Nefis destânı"nda rûhu hep iyiyi, doğruyu emreden insanın melekî yönü; nefsi de hep süflî duyguların, geçici zevklerin peşinde koşan insanın şeytânî yönü olarak ifade etmektedir:

*Nefis ile rûhu kılayım destân
Bunların cengini verem a'yâna
Eğer gûş verirse ahbâb-ı yârân
Biri namert olur biri merdâne*

Sümmânî nefisle ilgili şiirlerinde nefse esir olmayı değil, ibâdet çevresinde hâkim değerleri nazara vererek nefse ait aşırı duyguları dengeleyen ve rûhu tekâmül ettiren tasavvuf eksenli bir anlayışı sunmaktadır. Nefsine kul olmamak, onu devamlı kontrol altında tutmak, bütün heveslerden geçmek, hedefine, hiç bir şeyden etkilenmeden yürümek, bütün dünyadan, dünyanın insanı bozan özelliklerinden vazgeçmek, Sümmânî'nin özetle dillendirmeye çalıştığı hususlardır.

71 Pala, "Önce Ruhları Yontmalı", s. 45.

72 Pala, "Varlık-yokluk", a.y.

Neticede Sümmânî, rûhun hakimiyetine sokulan ve ıslah edilen nefsi âhirete yoldaş olarak almakta ve bu manevî seyre dair terennümlerini şöyle bitirmektedir:

*Sümmânî destânın vasfın eylesin
Akli idrak eden derim dinlesin
Mevlâ'm nefsinizi ıslâh eylesin
Âhirete yoldaş etsin îmâna*

d. Allah'tan Başkasını Unutmak: Zikir

Lugatta; "anmak, hatırlamak, yâd etmek"⁷³ anlamına gelen zikir, tasavvufta zikredenin kendinden geçip (gaybet, vecd) sadece Allah'ı anması ve her şeyi unutup O'nu bulması (vuslat, vücûd)dır. Diğer bir ifadeyle zikir; korku veya sevginin çokluğu sebebiyle, gaflet meydanından müşâhede alanına çıkarır⁷⁴. İç aksiyonun en mükemmel şekli olan zikir, ibâdetin, hatta dinin özü kıymetindedir. Zikir dışındaki ibâdetlerin hiç biri Allah ile kul arasındaki perdeleri tamamen kaldırmıyor. Allah ile kul arasındaki perdelerin kalktığı an, zikir anıdır⁷⁵. Kul, "Rabbini gönülden ve korkarak içinden hafif bir sesle sabah akşam an, gâfillerden olma."⁷⁶ emrine tutunarak zikirle arınmaya çalışırsa Cenâb-ı Hakk'ın: "... sende gaflet perdesini kaldırdık, bugün artık görüşün keskindir..."⁷⁷ lütfuna mazhar olur. İşte bu bağlamda Sümmânî'nin terennümleri:

*Der Sümmânî Yaradan'ı zikreyle
Leyl ü nehâr hamd u senâ şükreyle
Her bir işi evvelinden fikreyle
Başa geçse pişman olsan ne fayda*

*Âşkın kâsesinden sarhoş olanlar
O cemâle meftun bir hoş olanlar
Sıtk-ı sadakatle dervîş olanlar
Sevmez bir kâr zikrullahdân ziyâde*

*Her belaya tahammül kıl şükreyle
Her nefeste Yaradan'ı zikreyle
Her kelimâ derununda fikreyle
Açma mâlâyânî dil kapısını*

73 Râgıb el-İsfehânî, *el-Müfredât li Elfâzi'l-Ku'rân*, thk. Savân Adnan Davudî, Beyrut, 1998, s. 179.

74 Kuşeyrî, *age*, c. II, ss. 464-471.

75 Öztürk, *Kur'an-ı Kerim ve Sünnete Göre Tasavvuf*, s. 351.

76 7 A'râf/ 205

77 50 Kaf/22.

e. Sonsuz Soyutun (Gönül) İnşası:

Gönül, insanın sonsuzluğunu, ölümsüzlüğünü, yüceliğini; iğreti, bayağı, geçici değerlerden uzaklaşmasını dile getiren bütün mânâların tek kelimeyle ifadesidir. Gönül varsa aşk vardır ve aşk varsa her şey güzel, her şey yolunda, her şey ayarındadır. Gönül varsa Allah, yani mutlak iyi ve güzel, hayatımıza katılmış demektir. Onun katıldığı hayat ise güzel ve iyi ile dopdoludur⁷⁸.

İnsanın gönlü, tasavvufî düşüncede, Allah'ın evi, nazargâhıdır. Yunus'un, "Gönül Çalap'ın tahtı, Çalap gönüle baktı" dediği gibi, Sümmânî de;

*Gurbete gidenler azığın alır
Kımleri döner kımisi kalır
Kımi sevap için Kâbe'ye varır
Kâbe kapınızda bilmez misiniz?*

diyerek kalbi, Allah'ın evi olarak adlandırır.

Allah'a bütün yönelişlerin merkezi nasıl Hz. İbrahim'in yaptığı Kâbe ise, iç yönelişlerin merkezileştiği yer de kalptir. Birisi maddî, diğeri manevî Kâbe'dir. Allah'a kulluk için kurulan ev nasıl Kâbe ise, Allah'a îmân için insanın özünü teşkil eden yönü de kalp olmuştur⁷⁹.

Hacı Bektâş diyor ki; "Gönül, âlemlerin padişahının nazargâhıdır. Çalap ile cümle nesne arasında perde vardır, lakin gönül ile Çalap arasında perde yoktur. Gönül, Kâbe'ye benzer. Kâbe'ye varmak isteyen ayak ile, gönle varmak isteyen yüz üste yürümelidir. Bu yüzdendir ki, âşıklar yüzlerin yere sürerler. Kâbe'ye gidenlere kılavuz gerekir, Kur'ân onların yoldaşdır. Amma, gönle gidenlere Çalap Tanrı yoldaştır."⁸⁰

Sümmânî bu bağlamda Cenab-ı Hakk'ın; "Yere göğe sığmadım, mü'min kulunun gönlüne sığdım" kutsî beyanını şöyle dillendirir:

*Âşığın çekirir zâr
Nerde ararsan orda var
Yere göğe sığmayan Yâr
Gizlenir kullar içinde*

Şu halde zamandan ve mekândan berî olan Hakk'a mesken olan gönül de zaman ve mekân kayıtlarından âzâdedir. Öyleyse "lâ-mekân" âlem-i vahdet ve bu âlemin zuhûruna mahâl olan irfan sahiplerinin mücellâ, sâf ve pâk olan gönülleridir⁸¹.

Gönülle ilgili üzerinde durulan bir başka husus da, Allah sevgisi için yara-

78 Yaşar Nuri Öztürk, *Tarihi Boyunca Bektaşilik*, Yeni Boyut, İstanbul 1995, s. 106.

79 Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Değimleri Sözlüğü*, s. 297.

80 Hacı Bektaş-ı Velî, *Makâlât*, Neşr. Esad Coşan, Seha Neşriyat, İstanbul 1971, ss. 74-75.

81 Tahralı, "Ahmed Yesevî'nin Dîvân-ı Hikmet'inde Dîni-Tasavvufî Unsurlar", s. 47.

tılmış bu kutsal mekâna zarar vermenin, gönül kırmanın, insanları incitmenin ne denli bedbahtlık olduğu konusudur.

Cebecioğlu'nun da ifade ettiği gibi, gönül, Hak binâsıdır: Kâbe'yi Hz. İbrahim, gönlü de Allah inşâ etmiştir. Kâ'be, zamanımıza kadar çeşitli nedenlerle yıkılmış, fakat insan eliyle yeniden yapılmıştır. Kalp öyle mi? Sonlu somutun (Kâbe) inşası kolay; sonsuz soyutun (kalbin) inşası zordur⁸².

Bu bağlamda Yunus Emre'nin; "Bir kez gönül yıktın ise bu kıldığın namaz değil", "İki cihan bedbahtı kim gönül yıkar ise" ifadelerinin benzerini de Sümmânî şöyle dillendirir:

*Bir gönülü yapmak yüz bin hacc olur
Siz gönül yapmasın bilmez misiniz?*

Gönlü kâbeleşmiş bir insan, asla gönül kıramaz. Sümmânî de insanlı görüşlerinin neticesi olarak insanlara karşı davranışta her zaman iyi niyetle hareket etmeyi, gönül yıkmayı değil gönül yapmayı tercih eder ve Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın;

*Hiç kimeye hior bakma,
İncitme gönül yıkma
Sen nefesine yan çıkma.
Mevlâ görelim neyler,
Neylerse güzel eyler.*

şeklindeki terennümlerine şöyle ortak olur:

*Tövbekâr ol gönül tarikten çıkma
Namertten şefâ'at şifâdâr olmaz
İyilik eyle sakın gönül yıkma
Görüşme kötüyle onda âr olmaz*

Tasavvufta en büyük erdemlerden biri de, kötülüğe karşı iyilikle mukabele etme gönülleri hoş tutmadır. Atalarımız, "İyiliğe iyilik her kişinin kârı; kemliğe iyilik er kişinin kârı" deyip "er" olmanın yükünü arttırmışlardır. Sümmânî bu erdeme şöyle işaret eder:

*Her ne olursan ol erkânı gözle
Erkânında mah-ı sultânı gözle
Hizmete devam et, ihsânı gözle
Kim kemlik ederse sen eyle iylik*

*Erlerin her zamân sözü dışıdır
Bilsen tartısını gör ne kişidir
Bed ahlâkîlik dâim nâmert işidir
Vicdân mı etmeştir iyliğe kemlik*

82 Cebecioğlu, *age*, s. 297.

f. Varlığı Anlamlandıran Öz: Aşk

Sümmânî'nin şiirlerinin ana örgüsü aşktır. O rüyâsında gördüğü Gülperi'ye âşıktır, Gülperi'de gördüğü güzelliğin yansıdığı Mine'ye âşıktır, ama bu aşk onda gaye değil belki de neticede yöneleceği ilâhî aşka bir adım atıştır. Allah için olan aşk aslında insanı dünyaya ve diğer insanlara ilgisiz kalmaya, uzaklaşmaya sevk etmez. Zira mademki evren, İlâhî kudretin ortaya çıktığı yerdir, burada yer alan her şey O'nun adına sevilir.

İlahi aşka yolculuğun hazırlık devresi, mecâzî aşk devresidir. Fânî, geçici gönül ilişkileri, sevgi denemeleri, fedakarlıklar, bu hazırlık devresi içinde olunduğuna işaretlerdir. Mecâzî aşkların en belirginini cinsî aşktır. Cinsî aşk cinsiyet ilişkisi değil, yüce bir olay, evrensel bir tecrübedir; bir vahdet denemesidir⁸³.

Sümmânî de cins-i latîfe olan mecâzî aşk devresini ilâhî aşka tahammül vasıtası olarak görmektedir:

*Bir şem'in aşkına oldum pervâne
Büsbütün yanardım yâr olmasaydı
Zemîn-i cihânda gül mü biterdi
O kı mübârek ten var olmasaydı*

Fânî aşk; fânî olana, yani kula kulun aşkı maşuka ulaşınca gizemini kaybeder ve biter. Adı üstünde fânîdir, bitmeye mahkumdur. Bâkî aşk; gönlün fânî olmayana yani Allah'a olan sevgisinin zirvesidir. Aşkın amacı, görülenin ikiliğinden kurtulup, görülmeyenin birliğine ermektir. Bu tür bir aşk güzele değil, güzelliğedir.

Aşk ateşi insanın gönlüne düşünce, "ikilik" fikrini yakıp yok eder. Hakk'ı tanımak ve O'nun vahdetini idrak için aşk lâzımdır. Tasavvuf sahasının büyükleri İslâm'ın îmân esası olan "tevhîd"i aşk anlayışı içinde dile getirmişlerdir. İnsanda "ben ve sen" yani "ikilik" vehmi var oldukça, kendi varlığını Hakk'ın varlığı karşısında bir müstakil varlık olarak var zannettikçe Mevlâ'sını hakkıyla tanımak mümkün değildir. Cân ve ten, yani insanın kendi varlığı, aşk ile yanıp vîran olduğu ve böylece "ikilik" ortadan kalktığı vakit Mevlâ bilinmiş ve "tevhîd" in hakikatine erilmiş olur⁸⁴.

İbn Arabî'ye göre, zâtî sıfatlar onlarla vasıflanan için çok olsa bile, bu durum mevsûfun kendisindeki çokluğa delalet etmez. Çünkü sıfatlar aklen birbirlerinden ayrı bilinseler bile gerçekte, zatta birleşmişlerdir. Âlemdeki her suret cevherdeki bir arazdır. Suret, farklı cevherlere girer ve ayrılır. Cevher ise tektir.

83 Öztürk, *age*, ss. 388-390.

84 Tahralı, "Ahmed Yesevî'nin Dîvân-ı Hikmet'inde Dîni-Tasavvufî Unsurlar", s. 46.

Bölünme cevherde değil, surettedir⁸⁵. Yani Kıdem (öncesizlik), hudûs (sonradan olma), vahdet (birlik), kesret (çokluk) ve bunun gibi nitelikler ve itibarlar, iniş hükümlerinin mertebelerinden olup, kayıtlanmama, tesir ve vahdet bakımından ulûhiyyet mertebesinde. Aksi takdirde, mevcûdâtın varlığı hakîkate Hakk'ın varlığından başka bir vücûd ile veya kendi nefsi ile var olamaz. Çünkü kendi nefsi ile var olan varlık, hakîki varlıktır. Öyleyse, Hak'tan başka hakîki bir mevcûd yoktur. Diğer eşyalar zatî şûunlar olup, bütün her şey mutlak vücûdda müstağrak olmuştur. Şu halde varlık, varlık olması itibariyle Hakk'ın varlığından başka bir şey değildir. Allah bütün cihet(yön)lerden yücedir, uzaktır. Ve gerçek Bir'dir. Hakk'ın vicdâniyeti de zihinde, zihnin dışında, akıl ile vehim ile gerçekten veya mecazen, yönlerden herhangi bir yönde bir çokluk olmayıp, her şeyden müstağnidir. Tarif, tayin (belirleme), kayıtlanmama, kayıtlanma, benzetme, sıfatlardan soyulma ve bütün itibarlardan her ne var ise, onların hepsinden uzak ve yüce olup, başka şeylerin vücûdu mecâzî ve itibârîdir⁸⁶. Vahdet-i Vücûd denilen bu düşünce, Allah'tan başka varlık olmadığını idrak ve bilgi edinme hâli diyebileceğimiz, evrendeki her varlığın, aslında kendi yeteneğinin izin verdiği ölçüde O'nu yansıttığı anlayışına dayanmaktadır.

İşte Sümmânî'nin bu tevhîd prensibiyle ilgili terennümleri:

*İçtik biz ezelden kudret meyini
Deniz de bir ummân da bir, göl de bir
Okusan ger Hak'dan gelen fermânı
Yazan da bir, kalem de bir, el de bir*

*Gerçek doğru gören geriye kalmaz
Birliğe yetende ikilik olmaz
Bağban uygun olsa hiç gülü solmaz
Bağban da bir, bülbül de bir, gül de bir*

*Sümmânî der muhabbet ümmet' olduk
O cânân aşkına sararıp solduk
Şu fânî dünyada bir kazanç bulduk
Giden de bir, kervân da bir, yol da bir*

Bu bilinçten hareket eden Sümmânî için fânî sevgililer de, İlâhî aşka varmada araç olmaktan başka bir şey ifade etmezler. Bundan dolayı sevdiği Gülperi de Mine de tek olan Yâr'ın iki ismi olarak belirir:

85 İbn Arabî, *el-Futûhâtu'l-Mekkiyye*, Beyrut, ts. c. I, s. 42.

86 Ferit Kam, *Vahdet-i Vücûd*, sad.: Ethem Cebecioğlu, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1994, ss. 81-82.

*Can verdim cânâna, cânımdan geçtim
Haçankî elinden bâdeler içtim
Der Sümmân Yâr'a iki isim seçtim
Biri Gülperi, biri de Mine'dir*

İlâhî aşkın kemâli, O'na olan sevgiyi kolaylaştıran şeyleri, kişileri sevmekle gerçekleşir. Bundan dolayı cins-i latîf sevgisi yanında vatan, Kur'ân, Peygamber, Sahâbe, ehl-i beyt ve Allah dostlarını sevmek, Sümmânî'nin şiirlerinin temel örgüsü içinde sıkça yer almaktadır.

Bir şiire en ziyade yakışan konular arasında, bir kadının güzelliğinden alınmış ilhamlar bulunur. Şâir, maksadı ve fikri ne olursa olsun, kadın güzelliğinden istifade ederek onu dillendirme imkânına hep zengin bir konu olarak bakmıştır⁸⁷.

Mesela Sümmânî Hz. Peygamber'i de bir dilbere benzeterek ona olan sevgi ve bağlılığını şöyle dile getirir:

*Kudret kuşağı бүkûlmüş beline sevdiğimin
Lezzet-i sükkâr ezilmiş diline sevdiğimin
Ümmet-i burhân verilmiş eline sevdiğimin
Bin bir kere müy saçılmış başına dilber senin*

Yunus da Hüsn-i Mutlak'ı terennümünde İlâhî aşkın merkezine doğru yürürken, bir cins-i latîfin tavrından hareket ederek mısralarını örer. O hâlde, Rabb'ına yönelerek; "Bana Seni gerek Seni" mertebesinde içli dışlı bir aşkı yaşayan bu yiğit adamın, daha önceden bir kadını çok sevmiş, hem de büyük bir yürekle sevmiş olması pekâlâ mümkündür. Binaenaleyh hiçbir kadının aşkı, Allah'a varacak aşk yolunda bir engel teşkil etmez. Engel, belki de kadının rolünü Tanrı'ya ulaşan yolda bir şerik hâline getirmeye kalkmaktır⁸⁸.

Sümmânî şiirlerinde yaşamdan ve yaşarken duyulması gereken sevgiden sıkça söz etmektedir. Ancak bu sevgi beşerî bir sevgiden, tasavvuf deryâsından alınmış ilhâmlara dayanan ilâhî kaynaklı bir sevgiye yöneliktir ve ona göre güzeli sevmek ancak aşka cila verir:

*Güzel sevmek âşıkâne âr değil
Güzel bir güldür ki onda hâr değil
Güzel güzel ammâ sana yâr değil
Aşka cila verir, gör geç eğleşme*

Sevgilinin aşk menzillerinde yoldaşsız yürüyen Sümmânî, rüyâda görerek tutulduğu güzel uğruna, beşerî acılara katlanmış, hakkında fedakarlıklar yapmış hayâlini yıllarca gözlerinin önünde, kalbinin içinde taşımıştı ama kavuşa-

87 İskender Pala, "Sevgilinin Adını Dile Düşürmek", *Zaman Gazetesi*, 09.12.2004

88 Aynı yer.

mamıştı. Belki de bu ezâ ve cefâlardan sonra ona kavuşmaya mecâli kalmamıştı. Ama yine şöyle haykırmaya takati vardır:

*Sümmânî kaç yıldır yüzüm gülmedi
Senden bana doğru haber gelmedi,
Korkma henüz gonca gülüm solmadı
Nasıl derse desin el kâra gözlüm*

Öyle görülüyor ki o, gayri iradî gönlünü kaptırdığı bu sevgili yüzünden halkın kendisini ayıplamasına da aldırılmamaktadır. Çünkü aşk son merhalesinde edeb ve düzene isyan eder⁸⁹.

Âşıklık geleneğinde âşık bâdeli değilse, değişik güzellere gönül vermekte sakınca görmez. Her gördüğü güzel için şiir söyler. Hak âşığı dediğimiz âşiklarda ise sevgiliye sadakat vardır. Aşk şiirlerinin eksenini tek bir sevgili oluşturur. Buna rağmen Sümmanî, zaman zaman gördüğü başka güzellere de tasvir etmekten geri durmaz. Böylece bâdeli âşık geleneğinin dışına çıkar⁹⁰. Bundan dolayı kınanacağını bildiği için, şiirlerinde yer yer kendisini bu hâle sokan hususları dikkate verir:

*Kınamayın bizi Haqq'ı sevenler
Yağmur yağmayınca sel uyanır mı?
Gönül boş değildir aşka düşeli
Rüzgar esmeyince dal uyanır mı?*

Neticede onu utandırmayacak bu sevdanın semeresini de yine kendisi söylemektedir:

*Sümmânî der yüz çevirdi mekârlar
Ağu dolu içtiğimiz şekerler
Güzel sevdi diye adım çekerler
Benim "Bir" den gayri cânânım mı var*

Fânî varlıktan geçmeyince, bâkî olan gerçek varlığa erişmek muhâldir, dedik. Sümmanî fânî sevgililer için şiirler düzerken, bu bilinçten uzak değildir. "Derdini ağlayanlara aşkı savrulur gider/Kişinin derdi "lâ" ise yâr hânesin karalar." derken de bâkî varlığa ulaşmanın fânî varlıktan geçmekle mümkün olacağını dile getirir.

Onun Gülperi'ye olan platonik aşkı yeni bir kişilik oluşturacak bir takım olağan üstünlüklerle örülmüş, estetik ve dînî değerlerle süslenmiş, böylece kendine has yeni bir mânâ kazanmış bir çeşit aşktır. Fakat kişiliği oluşturmada başka unsurlara da ihtiyaç vardır⁹¹. Bu bâkî olan aşktır. Âşıklar tasavvuf kültü-

89 Öztürk, *age*, s. 389.

90 Rayman, *Âşık Sümmanî*, s. 66.

91 Dilaver Düzgün, "Şiirlerinden Hareketle Aşık Sümmanî'nin Hayatı ve Düşünceleri", *Çizgi*,

rünün etkisiyle kendilerini bahtsız, sevgiliyi erişilmez ve vefâsız görürler. Di-vân şâirinin aksine âşıklarda "aşk bâkî, yâr fânîdir"⁹². Sümmânî'nin ifadesiyle "Âşık fânî, maşuk bâkî" dir.

İlahî aşk ezeli ve ebedîdir; zaman ve mekâna mahkûm sevgililer ondan birer işarettir. Zamansızlık ve mekânsızlıktan gıdalanan aşkı bunlarla bir tutamayız. Lezzetten, menfaatten, faziletten kaynaklanan sevgiler vardır. Gerçi bunlar da kıymet ifade ederler, fakat ilâhî aşk bunların hepsinden arınmıştır. İlahî aşkın cennet ve cehenneme de ihtiyaç ve tenezzülü yoktur. Ölüm ona son veremez; âhiret onun bitişi değil, menzillerindedir⁹³.

Sümmânî şiiirlerinde yer yer fânî sevgilileri dillendirse de aslında gerçek niyeti bellidir:

*On iki bağıtm var beştir gazeli
Altı çiçeğim var bina ezeli
Ben neylerim başka türlü güzeli
Cân içinde cânân sen değil misin*

Sümmânî, Yûnus'un: "Cennet cennet dedikleri / Birkaç köşkle birkaç huri / İsteyene ver anları / Bana seni gerek seni." dediği gibi aynı rûh hâlinde şunları söyler:

*Softi senin olsun hûr ile gilmân
Bizim matlubumuz cân ile cânân
Yâ nedir maşûdun gedâ-yı Sümmân
Cümlesinden Hak dîdârî tatlıdır*

Sümmânî'nin Gülperi'ye olan on sekiz yıllık tutkulu aşkı işte bu duyguların galebe çalmasıyla birlikte bir değişime uğramış, beşerî aşka yönelik terennümleri ilâhî aşka dönüşmüştür. Yani Sümmânî artık beşerî aşkı anlamsız ve değersiz bulmaya başlamış, fânî bir sevgiye kayıtsız kaldığını, "hiçlik"te karar kıldığını söylemeye başlamıştır.

*Sümmânîyem gözyaşlarım yürüdü
Bu aşkın dumanı başım bürüdü
Hangi dala tutundumsa çürüdü
Şâh'im senden gayrı dal bulmadım*

Sûfilere göre Allah'ın zâtında her şey vardır, ama belirsiz olarak vardır. Zuhûr ve tecellî, yani varlığın ortaya çıkışı bu belirsizlerin ta'ayyünüdür. Sâlik için ta'ayyün, perde perdedir ve Allah'a yükselirken bu perdeleri birer birer kaldırır, sonunda gerçek varlığa ulaşır yok olur, sır olur ve yoklukta var olur.

Kültür Sanat İlim ve Düşünce Dergisi, sayı: 11, Erzurum 2003, s. 15.

92 Erman Artun, "Karacaoğlan Şiirinin Kültür Kaynakları", s. 65.

93 Öztürk, *age*, s. 388.

İşte bu seyre dair Sümmânî'nin terennümleri:

*Bin'ki yüz yetmiş yedi gelmişim növbete ben
Onun'çün harîs olınam rütbeye ziynete ben
Devir teslim edeyim bakıram müddete ben
Der Sümmânî nihâyet hiçte karar eyledi*

Bu durumda şâir, maddî ve geçici varlığını eriterek, yok ederek, nefsini ve dünya ilgisini sıfırlayarak, yani kendi benliğine ait şeyleri silerek bir hiçte karar kılmıştır. Bu hiçlikte karar kılma, aslında yeni bir benlik inşası olan bâkî aşkın ilk adımıdır.

İnsan'ın değeri ancak özü itibariyledir ve onun egoizmi demek olan "benlik"i bu özü yakalamada engeldir. O halde o, kendini benlik örtüleri altında saklayan "asıl beni"ni yakalayabilmeli; bir başka ifadeyle hiçlik deryâsına dalarak kendini arındırmalıdır. Sümmânî bunu ifade sadedinde şunları söyler:

*Ne mekândan geldin ne mekândasın
Evvelâ gözün aç, özünü tanı
Mâsivâ demikle ne devrândasın
Sapındırma rahın izin tanı*

Sümmânî'nin bu dörtlükte kasdettiği özünü tanıma yani kendini bilme, psikoloji biliminde bireysel farkındalık denilen ve Yunus Emre'nin "İlim kendin bilmektir" dediği öze dönüş ya da salt gerçekliğe ulaşmadır. Kendini keşfe çıkmak, tanımak hemen başlanması gereken ve ömür boyu devam eden bir yolculuktur. Bireysel farkındalık, elde ettiğimiz bütün sonuçların sebebinin kendimizde aramakla ve yaşamımızın sorumluluğunu almakla başlar. Sümmânî bu bilince ulaşmayı "erlik" tabiriyle ifade etmektedir:

*Sâdık mı Sümmânî nasihatinde
Lezzet var her işin vaz'iyetinde
Kemâl durmaz fikrin hıyanetinde
Kul kendi kendini bilmektir erlik*

Özünü bu yolla fark eden ve kendisine karşı verdiği mücadele sonunda yaratılıştaki asıl gayeyi, arınarak yakalayabilen insan, gerçek anlamıyla Allah'ı bilme ve sevme derecesine yükselecektir.

Benliği yenmenin, ruhsal olgunluğa ermenin ve bu yolla Tanrı katına kavuşmanın en uygun yolu "aşk"tır. Çünkü ilâhî bir anlam taşıyan aşk, asıl varlığından ya da gerçek Sevgili olan Tanrı'dan ayrı düşmüş olan insanın nasıl bir ayrılık acısı içinde olduğunu bize fark ettirir.

Aşk bu âlemde kan, gözyaşı, feryâd, yoksulluk, mazlumluk gibi tecelliler halinde belirir. Fuzûlî: "Dört kitabın özeti şu cümlede; Seven ve sevilenin üstüne bela

ve ıstırap akın akın gelir” diyerek bu gerçeğe tercüman olmuştur⁹⁴.

Hekimlerin ilâcını bulamadığı, dermân olamadığı tek derttir aşk. Bu açıdan bakıldığında Sümmânî de, tabiplerin tedavi edemeyeceği bir aşk hastasıdır.

*Feleğin elinden gülenler gelsin
Anlayıp derdimden bilenler gelsin
Loğman gibi cerrâh olanlar gelsin
İlaç ile iy'olacak dert değil*

*Sen neye müştâksın gedâyı Sümmân?
Derûnum, hicrânım, sevdiğim hubân
Eflâtûn da gelse bulunmaz dermân
Vücüt ikliminde Yâr yarası var*

Âşık geleneğinde aşk öyle bir şeydir ki, acılar içinde lezzet, elem içinde mutluluk olunca gerçekliğine erilir. Gerçek âşıklar, sevgisinde azimli olanlar, hamlıktan kurtulup pişmek isteyenler aşkın bu gücünden ve ıstıraplarından korkmamalıdır. Zira görünüşü ateş olan aşk, hakikatte öyle bir nurdur ki kendisini aşk ateşine atan insan, Hz. İbrahim gibi kendisini gül bahçelerinde bulacaktır.

Âşık, sevgilinin kahır ve lutfu arasında fark görmez. Her şey Alah'tan geldiğine göre, O'nun nimeti kadar belâlarına da “hoş geldin” diyebilmelidir. Gerçek aşk, cefâ ile azalıp nimetle çoğalmaz. Çünkü gerçek âşık zaten dert ve çilenin dostu olmakla yücelmiştir⁹⁵.

*Âşıkın ma'sûku Cebbâr-ı Celîl
Bu hâli ne bilsin dâdesi alîl
Âşıkı ma'sûka yetirir delîl
Doğru sürse gider râh pazarına*

*Kalbi selim olup gönlü aşklı ol
Leyl ü nehâr tevhid ile meşklî ol
Kavlîni pâk eyle çeşmi yaşlı ol
Affın talep eyle muhtâre gel gel*

Bu “Bir”e olan iştıyak ve aşk artık Sümmânî'nin bütün benliğini kaplamıştır ve O'nun dışında hiç ama hiçbir şeyin değeri kalmamıştır:

*Yârelîyem yâreme yok dermânım senden gayrı
Bülbülüm görünmez bir gül gülşenim senden gayrı*

*Reddeyleme arzu hâlîm icrâ et effârımı
Yâ kîme ifâd' edeyim sultanım senden gayrı*

94 Öztürk, *age*, ss. 387-388.

95 Öztürk, *age*, s. 388.

*Sümmânîyim bir âh ile bin recâ bir canım var
Başka yoktur cân içinde cânânım senden gayrı*

Böylece Sümmânî'nin mutlak varlık olan sevgiliye kavuşup, O'nunla bir ve bütün olma ümidi, bu ayrılık acısını, kendi içine çöken bir sıkıntı ve mutsuzluk kaynağı olmaktan çıkartarak, sabır, ümit ve teslimiyet coşkusu hâline getirir:

*Sümmânîyi kayır girdiği râhdan
Asla ayrılmadı hicrândan âhdan
Her ne ister isen iste Allah'tan
Derden devâ umma kul kapısını*

Gerçek aşk, gerçek güzellik, gerçek güzel aynı kaynaktan birleşir. O kaynak Allah'tır. Dolayısıyla aşka yaklaştıkça Allah'a yaklaşmış oluruz⁹⁶. İşte Sümmânî'nin bu yaklaşımla ilgili terennümleri:

*Kımlere sorayım nasıl edeyim
Cânâna ulaşan yol kapısını
O afet var iken kime gideyim
Cânândır gösteren yol kapısını*

*Gönül senin gayretin ne çaren ne
Bu âlemde senin itibârın ne
Derler Sümman, efkârın ne kârın ne
Hâşâ yoktur illallâhdan ziyâde*

*Terk ettim ağıyarı döndüm didara
İsmi güzel râhı gözler gözlerim
Meylîmi bağladım Ganî Settar'a
Ol güzel Allâh'ı gözler gözlerim*

Sümmânî bu duygular içerisinde ölüm ve ötesini sıkça dile getirerek bir ârif edâsıyla kendini muhâsebe etmiştir:

*Gönül ne beklersin vîrân köşkünü
Geldi geçti ömrün ne hayâldesin
Felek bir gün vurur târumâr eyler
Geçti Süleymânlar ne hayâldesin*

*Bu fânî dünyadır bellidir belli
Ne şal giyen kalır ne yüzü allî
İstersen yüz yaşa ister yüz ellî
Âhîrin ölümdür ne hayâldesin*

96 Öztürk, *age*, s. 388.

*Ya Rabbî Sümmân'a eyle inâyet
Salavâtla bulsun ömrü nihâyet
Habîbim Muhammed eyle şefâ'at
Dürüldü defterin ne hayâldesin*

*Çektiğim feryâd u âhlar sorulmaz
Gelenler sorar ki amân nerede
Hediyemiz hiç maksuda erilmaz
Hediyem yok benim gümân nerede*

Bir koşmasında da kabri dile getirerek ölümden sonrası için gerekli olan amellere de dikkat çekerek şunları söyler: “Sana mülk olacak îmân ile gel”, “Hakk’a yarayacak amel ile gel”, “Bâkî yoldaş alıp, yaren ile gel”, “Sana yarayacak Kur’ân ile gel”, “Ezberle dersini lisân ile gel”.

Sümmânî, Hak’ın dîdârını görmek arzusuyla artık Azrail’e gel diyebilmektedir:

*Sümmâniyem suâl sormak isterem
Uzaktır menzirim varmak isterem
Hakkın dîdârını görmek isterem
Di gel al canımı ölem Azrâil*

Sümmânî, 5 Şubat 1915 tarihinde Samikale Köyü'nde vefat etmiştir.

Sonuç

Tasavvuf terminolojisinde ârif, varlığın sırlarına vakıf olan, insanlığa bu anlayışla bakıp değerlendiren, olayları düşünce potasında yoğurarak faydalıyı, doğruyu, iyiyi, güzeli görüp gösteren bir kişiliği ifade eder. Bu açıdan baktığımızda Sümmânî de gerek bireysel olarak insana ve gerekse topluma bakışıyla ârif bir kişiliği yansıtmış, şiirlerini adeta bir ârif edasıyla dillendirmiş ve kendine has kişiliğiyle kültür tarihimize mal olmuştur.

Yaşadığı dönemde elde ettiği şöhreti Orta Asya’ya kadar uzanan geniş bir coğrafyaya yayılmış, bu yayılma ölümünden sonra da devam etmiştir. Türk halk ve Âşık Edebiyatında seçkin bir yer edinen Sümmânî, bir kol kurucusu olarak anılmış, günümüzde de birçok saz şâiri üzerinde etkili olmuştur. “Sümmânî ağzı” olarak bilinen tarzıyla pek çok âşığın terennümlerine renk katmıştır. Doğu Anadolu’da bugün mevcut olan âşıklık geleneği de varlığını büyük ölçüde ona borçludur.

Karşılaştığı kişiler, yaşadığı olaylar, bulunduğu meclisler, yaşadığı hayat seyri, düşünce ve anlayışını zenginleştirmiş, halk arasında daima doğruyu, güzeli, iyiyi telkin etmesinden dolayı “baba” sıfatı yakıştırılarak “Sümmânî Ba-

ba" olarak meşhur olmuştur.

Sümmanî şiiirlerinde hem din kaynaklı hem de irfan kaynaklı ve genellikle de öğüt niteliği taşıyan ifadeler yanında, zaman zaman kendi duygusal hayatına ait fırtınaları, eziklikleri de terennüm eder. O içinde yaşadığı olaylardan, toplumun yapısında gördüğü psiko-sosyal yapıdan da dertlidir. Hayatı boyunca Yunan savaşlarına, Balkan savaşlarına, Birinci Cihan Harbine, bu savaşların milletin sinesine açtığı yaralara şahit olmuş onların acısını derinden hissetmiştir. Tüm bunlara bir de sevgilisine kavuşamamanın acısı eklenince sazın tellerinde hep bir yakarış ve hüznün dillenir olmuştur. Bu hüznün tasavvufî neş'eyle boyanunca sevgilisine duyduğu aşkı artık ilâhî sevgiye dönüşmüş ve Sümmanî'nin şiiirlerinde bambaşka bir armoni oluşmuştur. Artık o, saziyla halka, sözüyle Hakk'a yalvarış içinde olan hem bir halk aşığı hem de Hak âşığı görünümü kazanmıştır.

Kaynakça

- Abdulkadir Erkal, "Sümmanî'nin Âşık Edebiyatına Olan Etkisi", *Narman Sosyal Kültür Sanat Dergisi*, sayı: 1, 1999.
- , *Narmanlı Âşık Sümmanî*, Erdem Yay., İstanbul 1998.
- Abdulkerim el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Abdulhalim Mahmûd-Mahmûd ibnu'ş-Şerîf, Beyrut, 1974.
- Abdurrahman Güzel, *Dini-Tasavvufî Türk Edebiyatı*, Akçağ Yay., İstanbul 2004.
- Bilal Kemikli, *Dost İlinde Gelen Ses*, Kitabevi Yay., İstanbul 2004.
- Cemal Kurnaz - Mustafa Tatçı, *Aşk Çağlayanı Bayburtlu Celâlî*, Reyhan Yayınları, Ankara 1998.
- Dilaver Düzgün, "Şiiirlerinden Hareketle Âşık Sümmanî'nin Hayatı ve Düşünceleri", *Çizgi, Kültür Sanat İlim ve Düşünce Dergisi*, sayı: 11, Erzurum, Eylül-Ekim 2003
- , "Âşık Sümmanî'nin Karşılaşmaları", *Beyazdoğu*, sayı: 3, Erzurum, Temmuz-Ağustos-Eylül 2005
- , "Âşık Edebiyatı", *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*, Editör: M. Öcal Oğuz, Grafiker Yay., Ankara, 2004.
- , "Çıldırılı Âşık Şenlik İle Narmanlı Âşık Sümmanî'nin Karşılaşmaları", *Milli Folklor*, yıl: 12, sayı: 48, Kış 2000.
- Ensar Aslan, *Çıldırılı Âşık Şenlik, Hayatı Şiiirleri Karşılaşmaları Hikâyeleri*, 2.bs., Diyarbakır 1992.
- Erman Artun, "Karacaoğlan Şiiirinin Kültür Kaynakları", *Anayurttan Atayurda Türk Dünyası*, Yıl:3, Cilt: 2, Sayı:7, Ankara 1995.
- Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Değişimleri Sözlüğü*, Rehber Yay., Ankara, 1997.
- Ferid Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara, 1980.
- Ferit Kam, *Vahdet-i Vücûd*, Sadeleştiren: Ethem Cebecioğlu, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1994.
- Hacı Bektaş-ı Velî, *Makâlât*, Neşr. Esad Coşan, Seha Neşriyat, İstanbul 1971.
- Hasan Ali Kasır, *Erzurum Şairleri*, Erzurum Kitaplığı, İstanbul 1999.
- Hasan Kamil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1994, s. 189.
- Haşim Nezihi Okay, *Âşık Sümmanî*, İstanbul 1934.
- Hayrettin Rayman, *Âşık Sümmanî, Hayatı Edebî Şahsiyeti Şiiirleri ve Şiiirlerinin Tahlili*, Ankara, 1997.
- Hikmet Dizdaroğlu, "Sümmanî'ye Dair I", *Türk Folkloru Araştırmaları*, Sayı: 9, Nisan 1950.
- İbn Arabî, *el-Futûhâtü'l-Mekkiyye*, Beyrut, ts. c. I, s. 42.
- İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, neşr. 'Ali Şîrî, Beyrut, 1408/1988
- İlhan Başgöz, "Karacaoğlan mı, Pir Sultan Abdal mı Halkın Dilinden Konuşuyor, Halk mı Onların Dilinden Konuşuyor", *Milliyet Sanat Dergisi*, sayı: 216, İstanbul 1977.

- İskender Pala, "Sevgilinin Adını Dile Düşürmek", *Zaman Gazetesi*, 09.12.2004 .
- , "Vahdet Bahsinde", *Zaman Gazetesi*, 29.03.2006
- , *Kitâb-ı Aşk*, Alfa Yay., İstanbul 2006.
- , "Sevgilinin Adını Dile Düşürmek", *Zaman Gazetesi*, 09.12.2004
- , "Şairin Yalnızlığı", *Zaman Gazetesi Kültür Sanat Eki*, 09.03.2006
- , "Varlık-yokluk", *Zaman Gazetesi*, 14.06.2004.
- M. Adil Özder, *Doğu İllerimizde Âşık Âşık Karşılaşmaları*, Bursa 1965.
- M. Fuad Köprülü, "Türk Edebiyatının Menşei", *Edebiyat Araştırmaları I*, Ötügen Yay., İstanbul 1989.
- , *Türk Saz Şâirleri*, Güven Basımevi, Ankara, 1962.
- M. Öcal Oğuz, "Azerbaycan ve Türkiye Sahasında Âşık Edebiyatının XVI. Yüzyılına Dair", *İpek Yolu Uluslar Arası Halk Edebiyatı Sempozyumu Bildirileri*, Ankara, 1995.
- , "Azerbaycan ve Türkiye Sahasında Âşık Edebiyatının 19. Yüzyılı", *Pertev Naili Boratov'a Armağan*, Haz.: Metin Turan, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1998.
- Mehmet Kardeş, *Meşhur Saz Şâiri Âşık Sümmânî*, İstanbul 1963.
- Mu'allim Nâcî, *Lugat-ı Nâcî*, İstanbul 1322/1904.
- Murat Uraz, "Halk Edebiyatında Bâde", *Türk Folklor Araştırmaları*, Cilt:1, Sayı: 1.
- , *Âşık Sümmânî ile Gülperi Hikâyesi*, İstanbul 1981.
- Nesib Yağmurdereli, *Sümmânî Hayatı Şiirleri*, İstanbul 1939.
- Nurettin Albayrak, *Sümmânî*, Timaş Yay., İstanbul 2001.
- , "Âşık", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (DİA), III.
- Orhan Şaik Gökyay, "Rüyâlar Üzerine", *II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, Ankara 1982.
- Pertev Naili Boratay-Halil Vedat Fıratlı, *İzahlı Halk Şiiri Antolojisi*, Ankara, 1943.
- Râgıb el-İsfehânî, *el-Müfredât li Elfâzi'l-Ku'rân*, thk. Savân Adnan Davudî, Beyrut, 1998.
- Refik Ahmed Sevengil, *Çağımızın Halk Şairleri*, İstanbul 1869.
- Saim Sakaoğlu, *Büyük Türk Klasikleri*, İstanbul 1989.
- Salih Şahin, *Ozanlık Gelenekleri ve Doğulu Saz Şâirleri*, Ankara 1983.
- Sebahattin Bulut, "Narmanlı Âşık Sümmânî", *Erzurum'da İz Bırakanlar*, Kültür Yay., İstanbul 1995.
- , "Sanamerli Hacı Ahmed Baba", *Erzurum'da İz Bırakanlar*, Kültür Yay., İstanbul 1995
- Selçuk Coşkun, *Bir Eğitimci Olarak Hz. Peygamber'in İnsan Anlayışı*, EKEV Yay., Erzurum, 1996.
- Suat Batur, *Türk Halk Edebiyatı*, İstanbul 1998.
- Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yayınları, İstanbul 1991.
- Talat Sakallı, *Rüyâ ve Hadis Rivayeti*, İsparta, 1994.
- Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, İstanbul ts.
- Umay Günay, *Türkiye'de Âşık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüyâ Motifi*, Akçağ Yay., Ankara, 1992.
- www.narman.com/ethembaba.htm. 13.10.2007.
- www.rifailer.org/mevludbaba.htm 13.10.2007.
- www.vatankirim.net/yazi.asp. 12.10.2007.
- Yaşar Nuri Öztürk, *Kur'an-ı Kerim ve Sümmâne Göre Tasavvuf*, İFAV Yay, İstanbul 1989.
- , *Tarihi Boyunca Bektaşilik*, Yeni Boyut, İstanbul, 1995.
- Zeki Başar, *İçtimai Adetlerimiz ve İnançlarımız*, Erzurum, 1972.
- Ziyaeddin Fahri (Fındıkoğlu), *Erzurum Şâirleri*, İstanbul 1927.